

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн
№ 125
(17454)

2007 чылдың
ОКТАБЬРЬ 11,
четверг

Номерни парлалгаже
дужаганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 19.30.
Садар өртээ 4 рубль.

Чылдар-биле шылгаттынган акы-дуңмалышкы найырал

ХҮНДҮЛҮГ ЧЕР-ЧУРТТАШ-ТАРЫМ!

Эргим чаңгыс чер-чурттугла-рым!

Бөгүн бистиң республикада байырлыг хүн – Улуг Россияның чоннарының чаңгыс эп-сеткилдиг өг-бүлезинче Тываның бактаап киргениниң 63-кү чылын дем-дегеп турар.

Бо төөгүлүг болушкун-биле холбаштыр силер бүгүдеге чүректин ханызындан байыр чедирерин чөпшээрер көрүңер!

Тываның Совет Эвилелинин составынче бактаап киргени орус болгаш тыва чоннарның XVII чүс чылдан эгелээш XX чүс чылдың ортаа үезинге чедир хөй-хөй чылдарда чоруттунуп келген чоокшу-лажышкынының ыяап-ла болур ужурлуг түннели болган.

Ук оруктуң кол төөгүлүг чадаларыңа тыва чоннуң Цин империязының колониалдыг дарлалыңа удур демисели болгаш 1914 чылда Тываның россияжи протекторатты хүлээп алганы, Кыдаттың болгаш Моолдуң Тываны кадып алыр дээн оралдажышкыннарыңа удур хөдөлишкени база 1921 чылда Совет Россияның идепкейлиг киржилгези-биле Тыва Арат Республиканы тургусканы хамааржыр.

ТАР-ның 23 чыл хөгжүлдениң дургузунда күрүнэ эргелен-башкарылганы болгаш хоойлу чогаалдыгының талазы-биле үнелеттинмес арга-дуржулга мөөңүттүнген. 1944 чылда, ССРЭ-ниң дузазының ачызында, Тывага чаа үлетпүр бүдүрүлгелери үндезилеттинип тургустунуулаан болгаш үндезин чурттакчы чоннуң талазындан ажылчыннар саны өскөн. Транспорт, харылзаа, садыг болгаш чээли-саң-хөө системазы база-ла ССРЭ-ниң киржилгези-биле болгаш дузазы-биле тургустунуп турган. Социал адырга өөрөдөлгениң, кадык камгала-

Акы-дуңмалышкы найыралдың бир бадыткалы — Россияның Президентизи В.В. Путинниң Тывага чорааны, Чазак Даргазы Ш.В. Кара-оол-биле ажык чугааны кылганы.

лының, культура-чырыдышкын албан черлериниң системазы үндезилеттинген. Тыва Арат Республика үезинде колдуунда-ла Совет күрүнениң деткимчезиниң ачызында хамаатыларның материалдыг болгаш культурлуг деңгели көскүзү-биле өскөн.

Совет политиканың оруу-биле чоруп олура, ол-ла үеде Тыва бодунуң онзагай бүдүжүн чидирбээн, бодунуң национал тускайлаң шынарларын барымдаалап турар оруун дилеп турган.

Ийи күрүнениң сырый, найыралдыг харылзаалары Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында быжыккан. 1941-44 чылдарның дургузунда Тыва Арат Республика Совет Эвилелиниң гитлержи

Германия-биле чөптүг шын дээш демиселинге бүзүрелдиг болгаш идегелдиг эвилелчизи дээрзин бадыткап көргүскөн. Ийи күрүнениң ажыл-агыйжи механизмнери кончуг ханызы-биле удур-дидир харылзаалыг апарганын дайын көргүскөн. Херектиң алыс шынын алыр чүве болза, олар чаңгыс организм дег хөдөлип турганнар.

Совет үлегер езугаар национал күрүнежилдиг хөгжүлдези, хөй-ниити амыдыралының бүгү-ле адырларыңа совет-тыва кады ажылдажылгалар чөптүү-биле болгаш чайгылыш чокка Тываны совет күрүне болгаш хөй-ниити системазынче оон-даа сырый каттыжылгаже аппарат чораан. Чо-

гум-на Совет Эвилели-биле дың-зыккан харылзааларны дамчыштыр болгаш ооң дузазы-биле тыва чон амгы цивилизацияның үнелиг чүүлдерин чаалап ап, шиңгээдип алган. ССРЭ-ниң чоннар бүрүзү нарын төөгүлүг орукту эрткен байдалы безин бо түннелди өскертпес. Ол тодаргай төөгүлүг байдалдарда Тываның мурнунга аңаа оон артык шын болгаш бурунгаар хөгжүлдени алырын хандырып болгу дег өске орук чок турган. Совет күрүнениң составынче Тываның бактаап киргени тыва чоннуң төөгүзүнүң салым-чолун шиттирлээринге улуг рольду ойнаан. Совет үеде Тываның экономиказы денди бедик темпиги хөгжүлдени алган.

(Уланчызы 2-ги арында).

РЕСПУБЛИКАНЫҢ БҮГҮ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫҢА

Тываның Россияның составынга каттыжып киргениниң 63 чылы-биле байыр чедирип тур мен. Төөгүлүг ол болушкун дыка улуг ужур-уткалыг болган болгаш чоннарның база үениң харылзаазын быжылгап тудуштуруп, чаа республиканың тургустунуп келгенин бадыткаан, республикага бүгү-ле эки чүүлдер хамааты ниитилел-биле тургустунган.

Бо чылдарда республика хөй чүүлдерни чедип алган. Ынчал-ажок республиканың мурнунда бөгүнде үлетпүрнүң күчүзүн хөгжүдөр, агроүлетпүр комплекзин катап тургузар болгаш эргежок чугула социал программаларны боттандырап талазы-биле улуг сорулгалар салдынган.

Россияның Конституциязы: «Бодувустун черивисте ниити салым-чол-биле каттышкан Россия Федерациязының хөй националдыг чону бистер...» дээн сөстөр-биле эгелээн. Найырал, кожал-хөлбээ быжыг харылзаалар, чоннарның салгал дамчаан катап-та-

тынмас онзагай культуразын камгалап арттыраарыңа чогуур байдалдарны тургузары, чаа езу-чаңчылдарны хевирлеп тургузары— күрүнениң мурнунда доктаамал турар айтырылгар бооп турар. Бо бүгү бистиң шуптувусту Россияны езулуг демократтыг, федеративтиг, сайзыраңгай хөгжүлделиг күштүг күрүне кылдыр көөр күзел-биле каттыштырып турар.

Республиканың чурттакчыларының күженишкениң ажыл-ижи база бот-идепкейи Тываның болгаш Россияның моон-даа соңгаар бурунгаар хөгжүлдө-сайзыралыңа улуг салдар чедирер.

Регионнуң социал-экономика-тиг хөгжүлдениң шапкынчыырыңа, тыва чоннуң салгалдан салгал дамчып келген кайгамчык байлак, үнелиг культуразын, онзагай, чаагай езу-чаңчылдарын камгалаар херекке чедишкенин күзедим.

Хүндүткел-биле,
**Тыва Республикада
федералдыг Кол инспектор
В.ЧЕРНЫШЕВ.**

ХҮНДҮЛҮГ ЧАҢГЫС ЧЕР-ЧУРТТУГЛАРЫМ!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының мурнундан Тыва Арат Республиканың Россия Федерациязының составынче бактаап киргениниң байырлыг Хүнүн таварыштыр силерге байыр чедирерин чөпшээрер көрүңер.

Россия биле Тыва 63 чылдың нүүрүнде кады. Бистиң ада-өгбелеривис Тыва Россия-биле кезээ-кады чоруур күзеп чорааннар. Ынчангаш бис оларның чөптүг шилип алышкыныңа чоргаарланып, четтиргенивис илередир ужурлуг бис. Боттарывыстың салым-чолувусту улуг күштүг чурт-биле үлешкенивистен, оң экономика-тиг болгаш иштики угаан-бодал күчү-шыдалындан байлак апарган бис.

Бөгүнгү кайгамчык бо хүн бистерге чүгле найырлап-байырлаарының чылдаа эвес, а моон соңгаар-даа бурунгаар хөгжүлдениң үндезини болур ужурлуг. Россияның улуг өг-бүлезинге төлептиг

черни ээлээрин кызыдар ужурлуг бис. Тывавыстың кайгамчык бойдузун, культуразын камгалап арттыраар ужурлуг бис, а ону чедир алырда делегейниң ужу-кыдыы хажызыыңа артапайн, күчү-сорулгалыг болгаш бот-четчир амыдыралды тургузар апаар бис.

Бо кайгамчык байырлардың хүнүнде республиканың улуг назылыг хоочуннарыңа хүндүткелди болгаш өөрүп четтиришкени илередир ужурлуг бис. Олар Тываның төөгүзүңге чаа арынны ажыткан болгаш келир үеде оларның уруглары, уругларының уруглары тайбың, эртембилиглиг, культуразы бедик болгаш бүгү талазы-биле хандырыттынган хамаатылар болзун дээш бүгү күжүн салганнар.

Сеткилимниң ханызындан Силер бүгүдеге чедишкениннерни, чаа боттанышкыннары, ааскежикти, экини болгаш мени-чаагай болурунары күзедим!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.ОЮН.

«Улусчу диктант»
акция эгелээн

ОРУС ДЫЛДЫ
ТӨРЭЭН
ДЫЛЫВЫС ДЕГ...

Бөгүн бистиң республика-выста орус дыл амыдыралда кандыг салдарлыг болуп турарын, ону чоннуң шын билериниң талазы-биле «Улусчу диктант» деп бир айның акция-зы эгелээн. Ону Сукпак школа-зының башкылар болгаш өөреникчилер коллективтериниң эгелээшкени-биле эрттирер. Бөгүн 2 шакта ук школага бирги диктантыны башкылар болгаш өөреникчилер боттары бижири.

Ооң соонда республиканың бүгү өөрөдөлгө черлеринге, дээди болгаш ортумак өөрөдөлгө черлеринге, организацияларга эртер. Чазактың парлалга албанының дыңнадып турары-биле алырга, Чазак Даргазы Ш.В. Кара-оол ол акцияга ыяап-ла киржир, орус дылга диктантыны боду болгаш Чазак кежигүннери, яамаларның сайттары бижири база организацияларны ынаар хаара тудары-биле ажыл чоруттунган.

Чазактың бо талазы-биле кол сорулгазы—бистиң республика-выс ийи дылдыг болганда, кижжи бүрүзү язы-сөөгүнден хамаарылга чокка, орус, тыва дылдарны билген турары. Мен бодаарымга, ол кончуг чөп, чүге дизе тыва кижжи бодунуң төрөөн дылыңа орус азы өске нацияның кижизи чугааланы бээрге, дыка чоргааранчыг, ол кижини кижжи чайгаар-ла бир янзы хүндүлөксээри кээр болгай.

Россияның составынга Тываның эки тура-биле каттыжып киргенинден бээр бөгүн 63 чыл болуп турар. Бо үениң иштинде тыва кижжи улуг орус чоннуң дылын кайы хире билер апарган бис деп чүвени чугаалаар болза, ниитизи-биле эки деп санап чоруур мен. Чүге дизе, ясли-садтарда, школарда, дээди болгаш ортумак өөрөдөлгө черлеринде орус дыл кичээлдери бедик деңгелде эртип турар, школаны алдын, мөңгүн медальдар-биле, дээди өөрөдөлгө черлерин кызыл дипломнар-биле дооскан тыва оолдар, кыстарның саны чыл келген тудум көвүдөп бар чыдар. Республикандан дашкаар хоорайларда ажылдап-чурттап чоруур специалистеривисти база-ла салаа базып санаары берге, хөй. А республикавыстың социал-экономика-тиг хөгжүлдениңге улуг үлүүн кирип чоруур удуртукчуларывыс база шупту ийи-үш дээди эртемниг, чамдыызы орус дылды төрөөн дылындан артык билеринге кижжи чоргаарланыр.

Мен бодум хуумда бодап чоруурумга, тыва кижжи кандыг-даа дылга өөреничел. Тыва чогаалчыларывыстың М.Б.Кенин-Лопсаннын, С. Сарыг-оолдун, С.Пюрбюнун, С.Токанын, Ю.Кюнзештин, Е.Танованын, А.Даржайның болгаш өске-даа билдингир тыва чогаалчыларывыстың орус дылче окулдуртунган чогаалдарыңа өөренип, ооң литературлуг шын дылын бөгүнгү амыдыралывыска өзек кылдыр ажылгап чоруурувус чоргааранчыг.

Кончуг чараш утка-шынарлыг акция эгелээн. Аңаа идепкейлиг киржилеринер. Орус дылды төрөөн дылывыс дег сундугуп өөренилинер. Ол бурунгаар көрүшчө улуг базымны биске бээр.

Светлана МОНГУШ.

РОССИЯ БИЛЕ ТЫВА КЕЗЭЭДЕ КАДЫ

(Төнчүзү, Эгези 1-ги арында).

Дайын соонуң чылдарынын улуг бергелери турза-даа, тыва экономиканың болгаш социал адырның материал-техниктиг баазанын тургузары-биле Совет күрүне, ол үенин-биле алыр болза, дыка улуг хемчээл түнүг акшаландырышкыны тускайлап берип турган.

Улуг Россияның чоннары-биле чаңгыс эп-сеткилдиг болуп, тывалар төөгүлүг кыска хуусаада туруп көрбээн демографтыг база иштики сагыш-сеткил байлакшылынын болгаш интеллектуалдыг талазы-биле бедик өзүлдени чедип алганнар.

Хүндүлүг чаңгыс-чер чурттууларым! Бөгүн бистиң мурнувуста Тываның социал-экономиктиг болгаш политиктиг хөгжүлдезинин нарын айтырылганы туруп турар. Оларны шийтпирлээринин кол негелделери – политика талазы-биле байдалдың доктаамал апарганы, хөй-ниитинин эрге-чагырганының аңгы-аңгы адырларының аразында бот-боттарын билчип билирин чедип алганы-высты кадагалаары болгаш республиканың социал-экономиктиг өзүлдезинин темпирин, ооң чурттакчы чонунуң чуртталгазының деңгелин бедидеринин талазы-биле Чазактың күжениш-киннерин бүгү чонунуң деткири ол болур.

Чүгле федералдыг төптүн, Күрүне Думазына чурттуң эң сураглыг политиктиг партиязының талазындан республиканың эрге-ажыын идепкейлиг деткир чүве болза, ынчан төлевилээн чүүлдеривисти чуртталгага боттандырып шыдаар бис. Бөгүн ындыг партия болза чурттуң Президентизи даңзын баштаан «Чаңгыс демниг Россия» партиязы ол бооп турар. Боттарывыстың башкара ажыл-чорудулгавыска бо политиктиг боттуг чүүлдерни барымдаалаар ужурулг бис. Бистиң республикадан Күрүне Думазының депутатын чаңгыс аай кордакчы кылдыр чаңгыс демниг россияны болур деп ханы бүзүрээр мен. Аңаа «Чаңгыс демниг Россияның» Тывада девискээр салбыры Лариса Күжүгетовна Шойгуну ужуру-дузалыг кылдыр көрүп, ол бистин алдарлыг чаңгыс чер-чурттуулу административтиг курлавырынга база ооң бир удурткучуларынын бирээзи болуп турар парламентада хөй үнүг партияның фракциязының салдарында даянып тургаш, республиканың сонургалдарын ол камгалап шыдаар деп турар.

Республикага ындыг туруш ажыктыг дээрзин бис угаа бодаар болгаш херек чок изиг бодаашкыннарны, барымдаа чок амбицияларны октапкаш, арыг политиктиг прагматизмче шилчир болзувусса эки. Ындыг болурун чурттуң Президентизинин, Россияның Чазаның болгаш «Чаңгыс демниг Россия» деп ат-алдарлыг политиктиг партиязының республика эрге-чагырганының чүктүлдери деткип турары хүлээндирип турар, ооң-биле бис келир үеже элээн бүзүрелдиг көөрүвүске демек бооп турар.

Ооң-биле боттарывыстың талавыстан Тываның хөгжүлдезинин темпирин дүргедеринин талазы-биле күженишкыннерни салыр ужурулг бис. Ол күжениш-киннерни бир эвес бис чаңгыс чударук кылдыр каттыштырып база чаңгыс угланышкынче чорудар болзувусса, ажыктыг чоруу чүс катап бедик болур.

Кады кызып ажылдаанывыс-биле республикавысты экономиктиг көдүрлүшкүнге болгаш хөгжүлдуге эккээр бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Ынчангаш катап база силерге бо төөгүлүг хүн-биле байыр чедирип, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти болгаш менди-чагай болурунарны күзедим!

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан КАРА-ООЛ.

Россияның составына Тыва Арат Республиканың каттышканының 63 чылынга тураскааткан байырлыг кезээниң киржикчилери: күш-ажылдың, дайынның, тылдың хоочуннары, Тыва Республиканың Чазаның кезигүннери, ТР-ниң Улуг Хуралының депутаттары, кожууннарның, хоорайларның, эрге-хоойлу камгалаар органның, политиктиг партияларның, шажынның, аныяктарның, хөй-ниити организацияларының төлээлери болгаш өске-даа чалатканнар октябрь 9-та кезээкиниң 18 шак четпээнде, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрына чыгып эгелээн. Олар театрың фойезинде республиканың Национал музейининиң организастааны Россияның составына ТАР-ның каттышканының 63 чылынга тураскааткан фото-чуруктар болгаш документилер делгелзин сонургап көргөннер.

18 шакта театрың көрүкчүлөр залынга байырлыг кезээниң киржикчилери олурупкан.

Россияның составына ТАР-ның каттышканының 63 чылынга тураскааткан байырлыг кезээниң ажыттынганын чарлапкан. РФ-тиң болгаш ТР-ниң ыдык ырларын күүсеткен.

ТР-ниң Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол Россияның составына Тываның каттышканының 63 чылының дугайында илеткелди байырлыг кезээге кылган.

Улуг Россияның чаңгыс демниг улустарының өг-бүлезинге Тываның каттыжып киргенинден бээр 63 чылын бо хүннерде республика демдегеп турар. Бо кайгамчыктыг болуушкун-биле чүректин ханызындан изиг байыры ол чедирген. Совет Эвилелиниң составына 1944 чылда Тываның каттыжарының дугайында шийтпирни хүлээп алырының кол үндезинин салган орус-тыва харылзааларның төөгүзүнүң кол чүүлдеринге Чазак Даргазы доктааган. Орус-тыва харылзаалар он чедиги чүс чылда эгелээн. Тываның Россия протекторатын (камгалап хайгаараарын) хүлээп алганы, ийи чурттуң аразында харылзааларны калбарткан. Ынчангаш он чедиги чүс чылдың эгезинден 1921 чылга чедир ийи чурттуң улустарының аразында экономиктиг, политиктиг чорудулга бүгү талазы-биле уламчылаан.

Бо болуушкуннарның бир кол түннели 1921 чылдың августа ботдогуннаан күрүне — Тыва Арат Республиканың тургустунганы болур. Ол-ла чылын бирги тыва Конституцияны хүлээп алган, ол улусчу-демократтыг тургузугун үндезинин салган. 20 чылдың төнчүзүнде совет эрге-чагырга ышкаш капиталистиг эвес угланышкын-биле хөгжүүрүн шилип алган. Ынчангаш республика ССРЭ-ниң дузазы-биле социал-экономиктиг, культура хөгжүлдезинге эвээш эвес чедишкыннерлиг болган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында ийи чурттуң аразында найыралчы харылзаалар улам быжыккан. 1941-1944 чылдарда ТАР Совет Эвилелиниң шынчы болгаш идегелдиг эвилелчизи болу берген, олар чаңгыс үзел-бодал-биле ажылдап турган.

ТАР 23 чылдың дургузунда хөгжүп келгеш, күрүне эгелелиниң болгаш хоойлулар чогаадыр талазы-биле үнелеп четпес аргадуржулганы мөөнөп алган. 6 конституцияны, он-он хоойлуларны ажылдап кылган. ССРЭ-ниң дузазының ачызында 1944 чылга чедир Тывага чаа үлетпүр бүдүрүлгелери, транспорт, харылзаа, садыг, чээли-саң-хөө системазы тургустунган, үндезин тыва ажылычыннарның саны өскөн.

Төөгү документиленден алырга, ССРЭ-ниң составына Тываны каттыштырыарының албан езузу-биле эгелээшкени Тываның партия-күрүне удуртулгазындан үнгөн. ССРЭ-ниң составына Тываны каттыштырыарының кол талалакчызы херек кырында күрүнен баштыңы, ТАРН ТК-ның

чингине секретары С.К.Тока болган.

1944 чылдың октябрьда Тыва Арат Республика Совет Эвилелиниң составына эки тура-биле кирген. Совет эрге-чагырганын чылдарында Тываның экономи-

лаар, федеративтиг харылзааларны сайзыраңгайжыдар, федералдыг хоойлужудулганы Россияның субъектилеринин нормативтиг эрге-хоойлу актылары-биле дүүштүрер, чурттуң эрге-хоойлу болгаш экономиктиг чаңгыс аай чоруун хандыраар болгаш өске-даа чугула ажылдарны ол чорудуп эгелээн. Ынчангаш Тыва Республиканың чаа Конституциязын 2001 чылдың май 6-да бүгү чонунуң республика референдумунга хүлээп алган.

2007 чылдың апрельде республиканың дээди удуртулгазының солуушкуну болган. Кыска хуусаада Чазактың чаа составын тургускан, ол Тываның социал-экономиктиг болгаш политиктиг хөгжүлдезинин нарын айтырылганын шийтпирлеп шыдаар арга-

чыдымын шингээди алыры дээш, оон-даа өске ажылдар кирип турар. Программаның ниити өртээ 32 млрд. рубль.

— Салдынган сорулгаларны амыдыралга чүгле федералдыг төптен деткимче болгаш улуг хемчээлдиг хуу болгаш күрүне инвестицияларының дузазы-биле боттандырып болур бис. Күрүнен бюджет хөреңгилерин долузу-биле ап болур арганы чүгле ону республиканың сонургалдары дээш Күрүне Думазына бадыладып алыры-биле эн-не идепкейлиг туржуру билдингир болгаш авторитеттиг партияларның ачызында чедип ап болур бис. Парламентинич хөй үнүг партиязы кылдыр «Чаңгыс демниг Россия» партиязы артар дээрзинге, ылангыя ооң даңзызын

казы бедик темпир-биле хөгжээн. Эвилел ужуру-дузалыг «Тыва даг-дүгү», «Тыва кобальт» комбинаттары, «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы ажылгалга кирген. Красноярск край, Хакасия-биле харылзажыр ийи автоорукту, Улуг-Хемни кежир ийи көвүрүгнү туткан.

80 чылдарның ортан үезинде эгелээн «эде тургузуушкун» хөй-ниити амыдыралының бүгү талазынга демократтыг чаартылгалар кылырынга салдарны чедирген, ол чурттуң күрүне тургузуун оюп эртпээн. 1993 чылдың декабрьда республика күрүне бот-догуннаашкынының дугайында Декларацияны хүлээп алган. Тыва Республика РФ-тиң дең эргелиг субъектизи болу берген. Күрүнен ийи ыдык демдектери: туку, сүлдө демдекти, гимни бадылаан. 1993 чылда республиканың демократтыг чаа Конституциязын хүлээп алган, демократтыг чаартылгаларны боттандыраарына ол улуг рольду ойнаан. Төптүн дузазының ачызында Тыва 1989 чылга чедир шапкын хөгжээн. Ооң дараазында он чылдар республикага кончук берге болган. Чуртка болган кризис болгаш бодунуң аргашинээниң кошкаа ындыг байдалга чедирген. Ооң-биле чергелештир ында чөптүг болгаш чөптүг эвес чылдаганнар турган.

1994 чылдың чайынында чурттуң Президентизи Б.Н. Ельцинниң Тывага чораны республиканың экономиктиг байдалын экижидеринге тодаргай идигни берген.

2000 чылда күрүне Баштыңының албан-дужаалына В.В. Путинни соңгааны чурттуң хөгжүлдезинге көскү салдарны чедирген. Күүсекчи эрге-чагырганы быжыг-

лыг дээрзинге идегеп турар мен. Чазактың чедишкынниг ажылдаарының кол үндезини болза, политиктиг турум чорукту тургузары, эрге-чагырганың бүгү адырларының аразында амыдыралчы чугула айтырылганын шийтпирлээрде бот-боттарын эки билчери, бир демниг ажылдаары болур. Дыка хөй шийтпирлеттинмээн айтырылганы кылыр ужурулг бис, ол бергелерни ажып эртеринге, республиканы бурунгаар хөгжүлдениң оруунче кириреринге чаа Чазак шийтпирлиг.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинин темпирин дүргедедир, ооң чурттакчы чонунуң амыдырал-чуртталгазының шынарын экижидер, деңгелин бедидеринин талазы-биле планнар, салдынып турар сорулгалар бисте эң-не шыңгызы-биле туруп турар. Ону боттандыраарының негелде-байдалдарына идегел бисте бар. Аңаа республикага Россия Федерациязының Президентизинин келгени, Владимир Владимирович Путинниң республиканың 2010 чылга чедир социал-экономиктиг хөгжүлдезинин программазын, аңаа федералдыг программа эрге-байдалын тыпсыр сорулга-биле, республиканың удуртулгазы-биле кады чедир ажылдап кылырын федералдыг чазакка хүлээндирген резолюцияны салганы хамааржыр.

Ук программада 174 төлевилел кирип турар, оларның аразында «Кызыл—Курагино» демир-орук болгаш чылыг электри станциязының тууду, Кызыл ЧЭТ-ин улгатырары, Кызылдың куш фабриказын эде чаартып кылыры, Элегестин кокстуг хөмүр-даш

чурттуң Президентизи баштап турар болганда, улуг бүзүрелдиг мен — деп, Шолбан Валерьевич медеглээн.

Оон аңгыда Чазак Даргазы Күрүне Думазында бистин республикадан чаңгыс кандидат ЧДР-жи турар ужурулуун чугаалаан. Ук рольга «ЧДР» партиязының Тыва регионалдыг салбыры Лариса Күжүгетовна Шойгуну көрүп турар. Чүге дизе ол бистин чаңгыс чер-чурттууус болур болгаш хөй чылдар дургузунда Тывага чурттап-ажылдап чоран, күрүнен эргелеп-башкара органның ага-ажылдаан арга-дуржулганы бар. Өске талазында ол сөөлгү чылдарда республикадан дашкаар чурттап турган болгаш, бүгү чуртка дыргын тараан политиктиг чөрүлдээлерге хамаарылгазы чок. Ынчангаш ол бүгү-ле политиктиг «бөлүктөрдөн» хоорук болганы-биле, республикада байдалды чедимчелиг сайгарып көөр аргалыг. База бир кол чүүл, Лариса Шойгу — чуртта болгаш оон дашкаар-даа кончук улуг авторитеттиг федералдыг сайыттың угбазы деп чүвени утпас ужурулг бис.

Республикага тургустунуп турар мындыг байдалды бүгү-ле ажыктыг талаларын медегер биллип, артык, үндезин чок бодалдарны ап октап, кадык политиктиг көрүштү мурнадыры чугула.

Чазак Даргазы соңгулдалар талазы-биле болгаш «ЧДР» партиязының идепкейи езугаар ажылдап эгелээн «Россияның оруктары» төлевилелдин ачызында Кызылдың оруктары чаарттынганының, база-ла партияның социал идепкейи-биле туттунуп турар спорт комплекси удавас ажылгалга киреринин, Мөңгүн-Тайгада энергетика айтырынының шийтпирлеттингениниң дугайында чугаалаан.

Түңнелинде, Тываның Россияның составына киргени орус болгаш тыва чоннарның хөй чүс чылдарда чоруттунуп келген чоок-шулажышкынының ыяап-ла болур ажурлуг турган түңнели дээрзин Чазак Даргазы онзалап айткан. Совет күрүнениң составына Тываның киргени тыва чонунуң төөгүзүнүң салым-чолун шиитпирлээринге улуг рольду ойнаан. Улуг Россияның чоннары-биле чаңгыс эп-сеткилдиг болуп, тывалар төөгүлүг кыска хуусаада туруп көрбээн демографтыг база иштики сагыш-сеткил байлакшылыны болгаш интеллектуалдыг талазы-биле өзүлдени чедип алганнар. Кады демнешкен күш-биле республикавысты экономиктиг хөгжүлдө болгаш сайзыралга чедире бээривиске бүзүрелдин Чазак Даргазы илереткеш, бугудеге төөгүлүг хүн-биле кадыкшылды, ааскежикти күзээн.

Республиканың күрүне тургузуун, социал экономиказын хөгжүдериңге, Россия биле Тываның аразында харылзааларны быжыглаарына улуг үлүүн киргени, хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш дөрт күш-ажылдын хоочунун ТР-ниң Чазак Даргазының чарлыктары-биле Республика Ордени-биле шаңнаан.

Тамара Чаш-ооловна Норбуга Республика Ордени Шолбан Кара-оол бир дугаарында тывыскан. Тамара Чаш-ооловна сөс алгаш, ТР-ниң Чазак Даргазы Шолбан Кара-оолга республиканың дээш сеткилин ханызында өөрүп четтиргени илереткен. Россияга каттышкан соонда Тывага улуг социал-экономиктиг чаартылгалар болганын, орта киржип келгеш, эвээш эвес ажыл-херекти кылганын, ону үнелеп турарын демдеглээш, республика моон соңгаар улам бурунгаар хөгжүлдени алып, ол ажыл-херекке шыдаар шаа-биле киржири азаан.

Россияның улустарының хөй-ниити ассамблеязының Чөвүлелиниң күскөмунун даргазы Чимит-Доржу Байырович Ондарга Республика Ордени Чазак Даргазы байырлыг байдалга база тывыскан. Ол индирге үнүп келгеш, байырлыг кезээде киржип келгеннерин аразында ону кижизидип өстүрген, ажыл-ишке өөрөткен кижилерге өөрүп четтиргени илереткеш, найыр-биле байырны чедирген. Кандыг-даа нацияның, шажын-чүдүлгениң кижилери мында чурттап турар болганда, черивис шуптувуска үнелиг. Кайгамчык чараш бойдузуг, байлактыг, арыг ораны-высты бүгү күжүвүс үндүрүп тургаш, камгалаар, сайзырадыр ажурлуг бис. Россияга каттышкан соонда, Тывага улуг үндезин чаартылгалар болган. Чурттакчы чоннун саны 5 катап өскөн. XXI чүс чылда чоннун саны миллион чеде бээрине бүзүрелин Чимит-Доржу Байырович илереткен. Тываның бирги Президентизи Шериг-оол

Ооржак чаа реформаларже шилчириңиң кончуг берге чылдарында ажылдап тургаш, республикага турум байдалды камгалап арттырган, ынчангаш аңаа өөрүп четтиргениң чылыг сөстөрүн ол чугаалаан. Тывада чаа Чазак тургустунган, ында эртем-билигиг, аргадуржулгалыг чаа салгалдыг удуртукчулары ажылдап кирген, олар республиканың экономиказын хөгжүдериңге улуг үлүүн кирер арга-шинектиг. Социал адырда, экономикада чурттакчы чонну, ылаңгыя аныяктарны өөрөдип, кижизидеринде кылыр чүүлдер хөй, оларны шиитпирлээриниң бүгү аргалары, курлавырлары чаа Чазакта барын айткаш, ооң ажыл-чорудулгазын деткиринче, бир демниг ажылдаарыңче кыйгырган.

Республика Ордени-биле билдингир күрүне ажылдакчызы, чогаалчы Күжүгет Шойгуну, Москвада Тыва Республиканың бүрүн эргелиг төлээзиниң оралакчызы Владимир Серяковту шаңнаан. Олар байырлыг кезээге кээп шыдаваан, шаңналдарны дараазында тыпсыр.

Чазактың бедик шаңналдарын алганнар болгаш залда олуруп турар хоочуннар тыва чоннун, байырлыг кезээде киржип турар аныяктарның өмүзүнден быжыг кадыкшылды, бо-ла хевээр биске дөмөк болуп, хөй чылдарда чурттаарын Шолбан Кара-оол күзээн.

Сибирь федералдыг округта РФ-тиң Президентизиниң бүрүн эргелиг төлээзиниң Аппарадының ТР-де Кол федералдыг инспектору Виктор Чернышев байыр чедирип чүве чугаалааш, ТАР-ның удуртулгазы 63 чыл мурнунда Россияның составына каттыжар дугайында кончуг мерген угааның шын шиитпирни хүлээп алганын онзалып демдеглээш. Кыска үениң дургузунда автономнуг областың, ооң соонда Тыва АССР-ниң социал экономиказы кончуг дүрген темп-биле хөгжээн, чаа хоорайлар, суурлар тыптып келген. Тывалар бодунуң онзагай дылын, культуразын камгалап арттырган. Россияның удуртулгазы, ылаңгыя Президент В.Путин Тываның социал экономиказын хөгжүдериңче доктаамал кичээңгейни салып турар, ону сөөлгү болушкуннар бадыткап турар. Ам сорулга болза, ажыттынып турар аргаларны, курлавырларны долузу-биле ажылап тургаш, республиканың экономиказын хөгжүдериңче, чоннун амыдыралын экижидеринче кол кичээңгейни салыры болур деп, ол түңнелинде чугаалаан.

Россияның составына Тываның каттышканының 63 чылынга турскааткан байырлыг кезээ ооң-биле доозулган.

Байырлыг кезээниң киржикчилери республиканың уран чүүл мастерлериниң концертин көргөн.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Василий Балчий-оолдун тыртырган чуруктары.

ИНТЕРНЕТТЕН МЕДЭЭЛЕР

ТЫВАДАН ХӨМҮР ҮНДҮР СӨӨРТПЕС

Тыва Республиканың Чазаның ээлчеглиг хуралына «Тыва Республикадан дашкаар хөмүр үндүр сөртүлгезин түр үеде кызыгаарларының дугайында» доктаалды хүлээп алган. Чылыг энергетика комплекзиниң, чурттаар оран-сава-коммунал ажыл-агыйының бүдүрүлгелерин, социал адырны болгаш чурттакчы чонну одалга сезонунуң үезинде үзүктел чок хөмүр-биле хандыраар сорулга-биле «Каа-Хем хөмүр-даш уургайы» ААН-ге Тыва Республикадан дашкаар хөмүр үндүр сөртүлгезин түр үеде хоруурун сүмелээр шиитпир хүлээп алдыган. ТР-ден дашкаар чүгле чамдык хереглекчилерге хөмүр сөртүлгезин чөпшээрээн: Танзыбейниң ДЭП-363-ке; Араданнның көдээ совединге, ясли-садына, школа, медпункт, библиотеказына.

ТР-ниң ИХЯ-ның ОШАЧКИ-зинге «Шивилиг», «Алаш» постуларын таварыштыр чөпшээрел чокка хөмүр үндүр сөртүлгезин болдурбас талазы-биле хемчеглерни алырын сүмелзэн.

«ХАМААТЫЛАР ИДЕПКЕЙИНИҢ ТӨВҮ»

Тывада Президент грантызының акша-хөреңгизинге «Хамаатылар идепкейиниң төвүн» үндөзип тургускан. Октябрь 9-та амыдырал хандырылга бажынының 5-ки кадында улуг эвес оран-савааны хөлөзип турар чаа хөй-ниити организациязының ажыдышкыны болган. Организация 2006 чылда Россияның, Сайгарлыкчы чорукка хамаарышпас организацияларының (СХО) аразына эрткен бир дугаар конкурса киришкеш, федералдыг грант шаңналын алган «Эртем» аттыг эртемденнер чөвүлелиниң баазында тургустунган.

Чаа тургустунган хөй-ниити организациязына Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол байыр чедирип база четкен.

ЧАА СПОРТ КОМПЛЕКСТИ ДУЖААРЫНГА БЕЛЕН

ТР-ниң Чазак Даргазы тудуг организацияларының төлээлери-биле ажылгалга кирер объектилер

айтырыларының талазы-биле ажылчын жууражылганы эрттирген. Универсалдыг спорт комплекзинче чылыгы ноябрь 5-те кирир. Чаа музейге көөрдө, спорт комплекзиниң котельнаязын автоматтык болгаш аңаа одакчы хереглевес, хол-биле ажылдар кылбас.

ТИИЛЕКЧИ — МАРЬЯНА ДООЛАЙ

Тываның Саң-хөө-бюджет хайгааралының талазы-биле албаның организация-эрге-хоойлу килдизиниң күрүнениң хамааты албанының контролер-ревизор албан-дужаалының хостуг олудун элээр конкурстун тиилекчизи Марьяна Доолай болган. Ук албан-дужаалче кордакчыны шилиирде оларның эртемниң дугайында киригени документилеринге, күрүнениң хамааты албаныга ажылдап чораанына, өске ажыл-чорудулгаларны боттандырып турганына база конкурстун чоруткан хемчеглеринге үндөзип чорутканын конкурс комиссиязы дыңнаткан.

МӨҢГҮН-ТАЙГАЖЕ — ИЙГИ ДИЗЕЛЬ-ГЕНЕРАТОР

Дүүн Кызылдан Мөңгүн-Тайга кожуунче ийи дугааргы дизель-генераторну чедирер «операция» эгелзэн. Чүге «операция» деп адааныл дээрге, ооң хемчээли улуг болгаш аары 26 тонна чүве-дир. Баштайгы дизель-генераторну чедирерде орук-чириктиң берге, чүктүн аар болгаш хемчээлиниң кончуг улуг болганын журналистерге безин дыңнатпаанын үлөтүр болгаш энергетика сайты Мерген Анай-оол чугаалаан. «Ам орукту эртер аргадуржулга бар болганы-биле дагыл черни канчаар эртип турарын журналистер хайгаарап көрүп болурун ол дыңнаткан.

Мөңгүн-Тайга кожуун чагырга даргазы Сандро Салчак ийи дизель-генератор кожуунуң энергия хандырылганын чүгле шиитпирлептер эвес, харындаа бичи «артыкшылдыг» кылдыр дуглаптарын өөрүшкүлүг демдеглээш.

«Тува-Онлайн».

Тыва Республиканың Чазанда

СЫРЫЙ ХАРЫЛЗАА, БИР ДЕМ ХЕРЕК

Тыва Республиканың Чазаның ээлчеглиг хуралы октябрь 9-та болуп эрткен. Аңаа чээрби бир айтырыгны чугаалашкаш, чогуур шиитпирлерни хүлээп алган.

Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбыры—Күрүне албан чериниң 2007 чылда бюджетти баш бурунгаар санаашкыннар эзугаар канчаар күөсеттинеринде болгаш салбырының 2008 чылда бюджеттинин төлөвилелиниң дугайында айтырыгларны хуралга сайгарып көргөн. РФ-тиң Пенсия фондузунуң Тывада салбырының удуртукчузу Баяна Тугур-оолдун илеткээнин эзугаар алырга, 2007 чылда орулга 1040,8 млн. рубль чедип болур, ол планда көрдүнгениден 40,7 млн. рубль хөй. Бюджеттин чарыгдалдар талазы-биле планныг көргүзүлгери күөсеттинип турар. 2008 чылда фондунуң бюджет төлөвилелинде пенсия төлөвилерин

улгаттырары көрдүнгөн, орулганың хемчээли 1115,6 млн. рубль болур. Ниитизи-биле пенсия фондузунуң салбыры багай эвес ажылдап турарын хуралга демдеглээш. Ол ышкаш республиканың албан эмчи камгалалының фондузунуң, социал камгалал фондузунуң саң-хөө ажыл-чорудулгазының дугайында айтырыгларны чугаалашкан.

Шолбан Кара-оол республиканың Кадык камгалал, Күш-ажыл болгаш социал политика яамыларының удуртукчулары моон соңгаар фондурлар-биле сырый харылзаалыг ажылдап тургаш, айтырыгларны бир демниг шиитпирлээри түңнелдиг болурун чугаазына айткаш, амгы байдалдан алгаш көөрге, бо яамылар фон-

дуларның ажылын чугаалажырына белең эвезин шүгүмчүлзэн.

2007 чылдың автомобиль оруктарының тудуунуң болгаш эде кылырының программазын канчаар күөседип турарының, «Енисей» М-51 федералдыг орук агентилели федералдыг бюджеттин хөреңгизиниң күсели-биле орук ажылдарының программазын кайы хире күөседип турарының дугайында айтырыгларны Чазак хуралына сайгарган. ТР-ниң Орук-транспорт комплекзиниң болгаш харылзаа яамызы бердинген даалгаларны чедир күөсетпээнин, «Енисей» М-54 федералдыг орук агентилели, ооң начальниги Салчак-оол Санааның эки ажылдап турарын хуралга демдеглээш.

Чазак хуралына хүн чурумунда кирген өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

Бистиң корр.

КӨЖЭЭГЕ ЧАЙЛААН

Бистиң ыраккы төөгүвүстү алып болза, «көшкүн араттар» деп билишкн бар. Ынчалза-даа амгы бо чаа үеде база-ла көжүп-дүжүп, каш чүзүн малының күш-деңгилдезин экижидип алып сорулга-биле одар солуп чоруур малчын араттар ам-даа хөй. Чоокта чаа ындыгларның бирээзи, Тыва Республиканың алдарлыг малчыны, хөй-хөй шаңнал-макталдарның эдилекчизи Тарыс Киш-Чалаевич Ондарга ужураштым. Ооң амыдырал-чуртталгазын, ажыл-агыйын сонургап, чугаалаштым.

Тарыс Киш-Чалаевич бо чылын шээр малын Көжээге чайлаглаткан болду. Ооң чугаазы-биле алырга, бо чоокта Көжээге аалдардаа чайлаглаваан, оът-сиген курлак чедип турар — магалыг-ла болган. Ымыраа-сээк чок, серин тайга малга таарымчалыг болуп, малчынның мал-маганы күш-деңгел кирген.

— Амдан-сүүзүнүг, чүм оът-сигенге хой, өшкүнүң семирини хөлчөк боор-дур. Чеден ажыг харлыг честем Руза Аргам-Доружович Ооржак база чуржум Оолак Кочаевич Монгуш сулгар-биле демнежип алгаш, Көжээге шаанда

мал баазазы турган бичи казанак бажының септеп-селип алгаш, аңаа чайладыыс — деп, малчын хөөрөди. — Бо чайын улуг кааң-халыын

болганындан шөлдөрнүн, кедек хемнериниң-даа оът-сигени шоолуг үнмээн, хирелиг болурга, Көжээге боттаңнап чоруптар деп шиитпирлээним ол. Бода малымны өөм ишти, уругларымның авазы Оюмаа Кочаевича чамдык ажы-төлүвүс-биле Манчүрекке чайлаглатты. Изиг-халыын, кааң чайын мал-маганын хынамчалыг семирттип басы болза, талаар. Эрткен кыжын

кандыг-даа малымны хүр кыш ажыргаш, бода, шээр малымның чаш төлүн шуптузун чүс хуудан кудулатпайн камгалап алдым. Мал бажының кадагалалы багай эвес чоруп тур. Чылдын дөрт эргилдизинде малды зооветеринарлыг арга-хемчеглер-биле ажаап-тежээр, малдын баш санын онча-менди кадагалавышаан, ажылга ээ-харыс алганы күштелдирер болза, ажылдың түңнели эки болур. Мал чеминиң белеткелин база шаавыс-биле кызып чоруттувус.

Чазак Даргазы Ш.В.Кара-оолдун көдээ ажыл-агыйы хөгжүдөр дээн сорулгазын бистер арат малчыннар улуу-биле деткип, өөрүп турар бис. Шынап-ла, көдээ ажыл-агыйны бурунгаарладып хөгжүдери амгы үениң негелдизи дээрзин медереп билири артык эвес — деп, алдарлыг малчын Тарыс Киш-Чалаевич чугаалап олурар.

Бораш ОНДАР.

Сит-Хөл кожуун.

• Хоочуннар аравыста

Өөреникчилерим Аида Оюн, Ира Хомушка ам педагогтар. 1980 ч.

болур чүве. Аныякта ышкаш, бирги кичээлди эрттирерде сүрээдээр.

— Сарыглар Саятьевна, Силер чеден чылдар иштинде чуну көрбедирер дээр. Тывалар ындыг кижини «көдүрбээн хөңгө чок» кизи дээр болгай. Силерниң үенерде Тыва Арат Республика ССРЭ-ге, Россияга каттышкаш, область, АССР-даа болду. Хөй-хөй республикаларны, крайларны, областтарны (хөй сөөк улустарны) чаңгыс өг-буле кылдыр күш-биле тудуп турган коммунист, тоталитарлыг система улуг күрүнези-биле кады буурап дүштү. Ам мырыңай ужу-бажы, тургузуу-даа билдинмес күрүнеде бактаап, хөгжүлдениң азы буураашкынның чаа чадазында бора-бүдүн чурттап чор бис. Моон сонгаарга чүү болур чүве? Ам айтырымче дорт кириптейн. Силерге кандыг үеде ажилдап, амыдырал-чурттаары эң-не таарымчалыг турганыл, башкы?

— Билдилег назынымның хөй кезин совет үеде, коммунист партияның башталгазының үезинде чурттап эртим. Эки ажылым дээш алдар-хавыяа-даа четтирип чордум. Амгы-даа үеде хомудалым чок. Чурттап хөделип билер болзунза, орук ажык. Моондак, шаптык-даа чок. Шаанда ындыг эвес турган. Кандыг үе эки турганын, бистиң назынывыста эвес-даа бол, төөгү көргүзе бээр. Үе — улуг шииткекчи болгай.

— Силерниң-биле кады школа дооскан эш-өөрүнер амгы үеде тыва эртемниң, культураның, өске-даа адырларның көскү ажылдакчылары апарганын тыва чон билер. База хөй чылдар иштинде башкылап келген арга-дуржулганар дугайында (аныяк кижилерге дуза хевирлиг) чүүлдер парлаган силер бе?

— Шынап-ла, мээң школага өөренип чораан эштеримден алдарлыг кижилер үген. Оларның кажын санаарга-ла четчир. Шулуу Сат, Юрий Аранчын, Монгуш Кенин-

Башкы кижиниң арга-дуржулгазы чаңгыс чылын чедип келбес. Хөй үе негеттинер. Башкылап ажылының 45 чылдарын эге класстарга эрттирдим. Бирги класска хүлээп алган өөреникчилериниң кизи бүрүзүнүн аажы-чаңын, мөзү-шынарын, кичээлдерни канчаар шингээдип алырын, өг-бүлезинге кижизиттингенин хайгаарап, оларны хүндүлөп, ажит-чажыт чокка чугаалажып тургаш, чоорту билип ап эгелээр. 30 ажыг өөреникчи болза ол хире аңгы аажы-чаңыг болур. Кымның-биле канчаар ажилдаары башкыга билдине бээр.

Бо материалды бижип ора, угбаларым-биле чаңгыс өг-бүлеге өскен болгаш Март 8-тиң бир-ле аас-кежиктиг чаагай хүнүн бодап кээр мен: ол хүн кажан-даа меңээ уттундурбас ак, кызыл роза чечектери-биле сиилбиттинген ак, ак-көк ийи аржыылга ада кижиниң уругларынга ынакшылын сиңирген белээн сунганын утпас мен ийин.

Ажылдап келген чылдарымда эге класстарның өөреникчилерин 20 катап, башкы училищезиниң сургуулдарының ийи бөлүүн доостурган мен. Олардан кандыг-кандыг арга-мергежилдиг тускай эртемниглер: башкылар, эмчилер, чолаачылар, тудугжулар үнмеди дээр. Оларны адап-санаары берге, ындыг-даа болза бир кажын адап көрейн. Артканнары адын адавааны дээш мени өршээр боор. Виктория Чүлдүм (дыл эртемдени), Саяна Монгуш (бирги тыва университетте математика башкызы), Анчыгаш Данзырын (кезер эмчи), Аида Оюн (психолог башкы), оон-даа өске.

Хоочун башкының сактыышкыннарын, арга-методтарын бижир дээр болза хөй үе, хөй арын негеттинер. Сарыглар Саятьевна назынының 50 чылдарын башкы ажылынга берген. Ооң амгы салгал-биле харылзаазы ам-даа үзүлбээн. Уруу Римма Антоновна Доржу иезиниң изин басып, Ак-Довурактын башкы училищезинде өөредилге эргелекчизинде ажилдап турар.

1967 чылда ССРЭ-ниң башкыларының Улуг съездинге Сарыглар Саятьевнаның хөй чылдарда онзагай үре-түннелдиг ажылын Совет Чазак бедии-биле үнелеп, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, Ленин ордени-биле шаңнаан. Алдын Сылдыс, Маска, Кадыыр буянның башкының хөрээнде чайнап чоруурлар.

Кизи амытан каяа-даа, кандыг-даа чуртка төрүттүнүп бодараза, чер-чурту хамаанчокка, угу, төөгүзү хамаарылга чокка чүгле чаагай, арыг сеткилдиң тевиинге чүгленгеш, чүгле чаагай сеткилди бодарадып чорууру өөрүнчүг.

Шаанда чер черинге оглун үдепкен дарган аданың: «Оглум чедип кээр» деп үр манаашкынының бүзүрели, талыгыр ыракта Тыва черге салым-чолдуң хавыяалыг мөңге чырык сылдызы бооп чырып чорууру олдур ийин...

Ынчангаш меңээ, мээң ажы-төлүмнүн кырган-ачазы ышкаш башкылаар салым-чолунга салдарлыг болган хүндүлүг Сарыглар Саятьевнага өөрүп четтиришкениң демдээ кылдыр дараазында шүлүмнү тураскааттым.

Башкы сеңээ

Эртем-номнуң дээжизин эгелеп каан Эргим сеткилимде артып калган Чылыг сөске өөредип каан сургуулдарын Чылдар өттүр сени сактып, утпайн чоруур.

Өскен өөмден ырап чорааш делегейни Өндүр бедик дагларымдан харап чордум. Акы-дунма найыралды алгап ырлааш, Авам ышкаш башкым сөзүн ижип чор мен.

Ыры-биле ырак-чоокту эргип чордум. Ынчан база башкым берген билиг-чагыы, Кайгамчыктыг хуулгаазын эртин дег, Хары чоннар сеткил-хөңүн ажыдар-дыр.

Ыдык сеткил чүглөп уштаан бүзүрелиң Ырак сылдыс караңгыда чырааны дег, Кежик-чолдуг келир өйге улам чүткүп, Хемниг, дагылы төрээр Тывам кыйгырып кээр.

Бөмбүрээктиң хиндин кырлап эштип чоруур Мөңге чырык сылдыстар дег салгалдарың Арыг-кылаң шалың суу дег хүндүткелди Аялгалыг тыва дылга сөңнеп чоруур.

Хүндүлүг Сарыглар Саятьевна! Төрүттүңген хүнүңер-биле байыр чедирбишаан кадыкшылды, аас-кежикти күзедивис. Зоя НАМЗЫРАЙ.

АЯЛГАЛЫГ ТЫВА ДЫЛГА СӨҢНЕП ЧОРУУР...

Кизи болуру чажындан, аът болуру кулундан. (Тыва улустуң цегер чугаазы)

Бээжинниң (Пекинниң) чоогунда, бичин көдээ суурга хөй ажы-төлдүг өг-бүлениң эр апарган оглу Фын Хуан Мэнь турган чүведир. Ол үеде бай садыгжылар чин сөөрткен тевелерин улаачылары-биле аныяк оолдарны хөлезилеп аар турган. 16 харлыг Фын Хуанниң ачазы: «Кизи сактып-бодап четпес ырак чер-дир, оглумну дедир эккээр силер» деп, катап-катап чагааш, бай садыгжыларга оолду эдертип берген. Ол бодунуң үези эштери-биле Кыдаттын, Моолдуң карак четпес элезинниг ховуларын эрткеш, Тыва чуртунуң Барыын-Хемчик кожуунга чедип келгеннер.

Кажан садыг-саарыг дооступ, дедир чанар хуусаа келирге, демги аныяк оолдарның чамдыызы тыва кыстар-биле таньжып, харын-даа өг-бүлелиг, ажы-төлдүг апарганнар. Ындыг салым-чаяан Хуан Мэньни оюп эртпээн. Ооң таньжы — тыва кыс Севил болган. Олар баштайгы кыстарын ынакшылдың, аас-кежиниң сүлдизи кылдыр аянаштыр чассыдып Сесенмаа, Серемаа, оглун Седип деп адап алганнар.

Кизи мөзүзүн хевирлээри чаңгыс хүннүң, айның, чылдың херээ эвес, ол дээрге хөй-ле байдалдардан тургустанар: кызымак чорукту, угаан-медерелди негээр, хөй чылдарда чоруттунуп келир хүн бүрүнүн карак кызыл ажылының түннели-дир.

Ындыг херекке бүгү назынын, ишти-хөңүн берген кижилер ховар. Оларның чижээнге хоочун башкы Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Сарыглар (Сесенмаа) Саятьевна Тамдын-оолду хамаарыштырары чөптүг. Ол баштай башкы училищезиң, ооң соонда педагогика институтун дооскаш, Кызыл-Мажалыкка, ооң соонда Ак-Довурак хоорайның дугаары 1, 2 школаларынга эге класстарга башкылаан, 20 чылдар иштинде өөредилге эргелекчилээн.

Хүндүлүг дыштанылгаже үнген соонда, Ак-Довуракта башкы училищезинге тыва дыл, тыва чогаал, национал культура башкылап келген.

Кызымаккай күш-ажылы дээш партияның даалгаларын күүседип, хөй-ниитиниң ажылынга идепкейлиг киржип, кожуун, республика хемчээлдиг депутатка-даа депшидип чораан. «Сеткилимниң ханызындан бодумнүң шилип алганым башкы ажылынга бүгү чүмүм-биле бердинген мен. Бичин чаштарны кижизиг чорукка, үжүк-бижикке өөредери меңээ улуг аас-кежик. Ол мени кезээде хөй-аът кирип чораан» деп Сарыглар Саятьевна сактып орап.

Шилгедек узун дурт-сынның, хүнге додуккан арнындан хүлүмзүрүг ыравас, карактарында амыдыралдың оду чайнап чоруур башкыны оон чер-чуртунда улуг-биче чону таньыр, хүндүлээр. Өскен-төрээр черинге, төрээр чонунуң аразынга чурттап, өдээнден ырап, ол өскээр барбаан. Чаңгыс мергежилинге ажилдап, чаш кижилерге эртемниң эжин ыжыдар «дүлгүрлерни»

тутсуп, бараан бооп келген.

— Чартык чүс чыл иштинде амыр-дыш чок аныяк-өскенге билиглерни берип, чеден чылдар мурнунда чер кырынга бодарап, чурттап келген-дир Силер, намдарыңардан каш одуругларны сактып көрүнерем, башкы? — деп, оон дилээн мен.

— 1927 чылда Хөндөлөң аксынга кыдат кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген мен. Авам бөдүүн тыва кадай. Ачам дерги садыгынга белеткел конторазынга үр чылдарда ажилдап чораан. Ол үеде Барыын-Хемчик кожуун дыка улуг девискээрлиг турган. Аңаа амгы Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга кожууннар база хамааржып, Кызыл-Мажалык суур оларның төвү турган.

Бо суурга алды класска чедир өөрөнгөш, Кызылдың дугаары 2 ортумак школазынга өөредилгем уламчыладым.

Бичимден-не кижилерни үжүк-бижикке өөредирин, оларга эртем билигин делегейин ажыдып бээрин бодап чораан мен. Ол үеде чоннуң культураже, чаа чуртталгаже сундулуу кедергей турган. Кырган-чалыызы, эр-херээжени хамаанчокка, чайлаг школаларынга хүлдеп каан үстүг калбак ыяштарга үжүктерни бижип, бирги билиглерни ап турганнар.

— Силерниң ажилдап келген чылдарыңар чартык чүс чыл чедип турардыр. Ол узун оруктуң эге-зи кайыын эгелээн ирги?

— Школа дооскаш, Кызылдың башкы училищезинге кирип алган мен. Ол училищениң дүрген доостурап салбырын 1949 чылда доостум. Ынчангы областың Улус Чырыдыышкын чери мени Барыын-Хемчик кожуунуң Кызыл-Мажалык школазынче, чер-чуртум борга, башкылаары-биле чоруткан. Ынчангаш ол чылдар меңээ эргим бооп артып калган. Ам, ынча чылдар эрткенде, оларны сактып ораарга, өөрүшкүлүг-даа, муңгаранчыг-даа ышкаш сагындырып кээр.

«Соок дайынның», репрессияның кадыгдошкун чылдары чавырып, амыдырал эки талазын угланып бар чыткан. Ол дээрге 50 чылдарның сөөлгү чылдары-дыр. 1959 чылдың чаа өөредилге чылын Ак-Довурак хоорайның дугаары 1 школазынга уткудум. Ынчаар-ла дүн-хүн-биле, чай, кыш-биле солчуп, хөй чылдар эрткен турган. Ооң аразында өөрүшкүлүг-даа, кадыг-берге-даа чылдар бар. Ындыг болза-даа, өөредилге чылын база катап уткууру эң-не аас-кежиктиг

С.К.Тока, С.С.Тамдын-оол Бүгү-эвилелдин башкыларының съездининң делегаттары. Москва. 1968 чылдың июль.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлдө яамызының Инновациялыг политикаың болгаш улуг инвестициялыг төлевилелдерни боттандыраарының департаментизин тургузарының болгаш ооң дугайында Дүрүмнү бадылаарының дугайында
2007 чылдың март 7 № 334 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлдө яамызының Инновациялыг политикаың болгаш улуг инвестициялыг төлевилелдерни боттандыраарының департаментизин тургузар (моон ыңай - Департамент).

2. Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлдө яамызының Инновациялыг политикаың болгаш улуг инвестициялыг төлевилелдерни боттандыраарының департаментизин дугайында Дүрүмнү бадылаар (коштунган).

3. Экономиктиг хөгжүлдө яамызы (Ба-лакина), саң-хөө яамызы (Баян):

- Департаментиниң материал-техниктиг хандырылганын организаастаар;

- тургустунган Департаментини өөренип көргөш, Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлдөзиниң тургузуунда Дүрүмге өскерилгелерни кирирер.

4. Бо доктаалды күүселдезиниң контролюн Тыва Республиканың Чазаның экономика, саң-хөө болгаш адыр хөгжүлдөзиниң эргелелинге дагызыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

2007 чылдың март 7-де №334 Тыва Республиканың Чазаның доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлдө яамызының Инновациялыг политикаың болгаш улуг инвестициялыг төлевилелдерни боттандыраарының департаментизиниң дугайында ДҮРҮМ

I. Ниити чүүлдер

1.1. Инновациялыг политикаың болгаш улуг инвестициялыг төлевилелдерни боттандыраарының департаментизи (моон ыңай - Департамент) Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлдө яамызының (моон ыңай - Яамы) структурлуг кезээ болур.

Департаментиниң кызырган ады - Инновацияларның болгаш улуг инвестиция төлевилелдериниң департаментизи.

1.2. Департамент бодунуң ажил-чорудулганында Россия Федерациязының Конституциязын, федералдыг конституция хоойлуларын, федералдыг хоойлуларын, Россия Федерациязының Президентизиниң, Россия Федерациязының Чазаның актыларын, Тыва Республиканың Конституциязын, Тыва Республиканың хоойлуларын, Тыва Республиканың Чазаның Даргазынын, Тыва Республиканың Чазаның актыларын, өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын, Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлдө яамызының дугайында Дүрүмнү, Яамының удуртулганының дужаалдарын, айтышкынарнын болгаш инструкцияларын, а ол ышкаш бо Дүрүмнү удуртулга болдулар.

1.3. Департамент бодунуң ажил-чорудулганын Яамының структурлуг кезектери-биле, ол ышкаш бодунуң баш миннир айтырыгларының иштинге күсекчи эрге-чагырганын федералдыг органның девискээр органны, тус чер бот-башкарылганын органны, хөй-ниити каттыкшышкынарны болгаш организациялар-биле кады хөделип боттандыраар.

1.4. Департаментини Тыва Республиканың Чазаның албан-дужаалга томуйлаары болгаш албан-дужаалдан хостаары Тыва Республиканың экономикаың хөгжүлдө сайыдының бирги оракачызы - Департаментиниң удуртукчузу (моон ыңай - Департаментиниң удуртукчузу) удуртур.

1.5. Департаментиниң өске ажилдакчыларын Департаментиниң удуртукчузунуң киригени-биле Сайыт албан-дужаалга томуйлаар болгаш албан-дужаалдан хостаар.

II. Департаментиниң сорулгалары

2.1. Тыва Республиканың девискээринге улуг инновациялыг болгаш инвестициялыг төлевилелдерни ажилдап кылырынга болгаш боттандыраарыга киржири.

2.2. Инновациялыг болгаш инвестициялыг ажил-чорудулганын нормативтиг хоойлу-дүрүм хандырылганын болгаш аңаа идиг бээриниң механизмнерин чаартырының талазы-биле саналдар белеткээринге киржири.

2.3. Республиканың турум хөгжүлдөзин хандыраарыңче угланган экономикаың хамаарылгалар адырынга күрүне политикаың ажилдап кылырынга болгаш эрттиреринге киржилге.

2.4. Тыва Республиканың девискээринге даштыкы экономикаың болгаш регионнар аразының харылзааларының талазы-биле күрүне политикаың боттандыраарыга киржилге.

III. Департаментиниң хүлээлгелери

Департамент аңаа дааскан сорулгаларга дүүштүр дараазында хүлээлгелерни боттандыраар:

3.1. Тыва Республиканың инновациялыг болгаш инвестициялыг политикаың тургузарынга болгаш боттандыраарыга дорт киржири.

3.2. Тыва Республиканың девискээринге улуг инновациялыг болгаш инвестициялыг төлевилелдерни боттандыраарының талазы-биле республиканың яамыларының болгаш ведомстволарының, организацияларның ажилын дүүштүрер.

3.3. Тыва Республиканың девискээринге инновация болгаш инвестиция системезин хөгжүдериниң айтырыгларының талазы-биле баш удур көрүүшкүнүнүң база аналитиктиг материалдарны ажилдап кылыр.

3.4. Бодунуң баш миннир айтырыгларының иштинге Тыва Республиканың Чазаның ажил-чорудулганының түңнелде-

риниң болгаш кол угланышкынарнының дугайында Отчедунуң экономикаың кезектерин ажилдап кылырынга киржири.

3.5. Бодунуң эргелериниң иштинге инновация болгаш инвестиция адырларында бодунуң ажил-чорудулганын боттандырып турар эртем-бүдүрүлгө болгаш өске-даа бүдүрүлгелерниң, организацияларның ажилын харылзааштыраар.

3.6. Департаментиниң харыылап турар айтырыгларының доктааткан адырынга хамааржыр айтырыглар талазы-биле делгелер, таныштырылгалар, ярмаркалар, конференциялар, семинарлар ажилынга киржири болгаш деткич көргүзөр.

3.7. Республикада инвестиция ажил-чорудулганының талазы-биле чыл санында күрүне илеткелдерин белеткээринге киржири.

3.8. Социал-экономиктиг болгаш эртем-техниктиг адырларда күрүнең бюджет акшаландырышкыныңче кордакчы болуп турар инновациялыг төлевилелдерниң болгаш саналдарның шилжилгезинге киржири.

3.9. Инновация болгаш инвестиция политикаының айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың организациялары, муниципалдыг тургузулары-биле демниг хөделишкенин хандыраар.

3.10. Бодунуң баш миннир айтырыгларының иштинге информастыг медээлер баазанын тургузар болгаш долдуруп чорудар.

3.11. Күрүне болгаш ажил-албан чажыттарының, а ол ышкаш Департаментиниң харыылап турар айтырыгларының иштинде турар азы оларның өске организациялардан алганы кызыгаарлыг таралдыгалыг медээлерлиг информастыг курлавырларының камгалалын хандыраар.

3.12. Бодунуң баш миннир айтырыгларының иштинге Тыва Республиканың Чазаның Даргазынын, Тыва Республиканың Чазаның, Тыва Республиканың экономикаың хөгжүлдөзиниң сайыдының даалгаларының күүселдезин хандыраар.

3.13. Департаментиниң баш миннир айтырыгларыңче кирип турар айтырыглар талазы-биле Тыва Республиканың хоойлуларынын, Тыва Республиканың Чазаның Даргазынын айтышкынарнының болгаш Тыва Республиканың Чазаның доктаалдарының төлевилелдериниң талазы-биле экономика талазы-биле үндөзилеттинген түңнелди Тыва Республиканың Чазанга кирирер.

3.14. Күштүг хоойлужудулга езугаар өске-даа хүлээлгелерни боттандыраар.

III. Департаментиниң эргелери болгаш хүлээлгелери

Департамент дараазында эргелиг:

4.1. Департаментиниң баш миннир айтырыгларыңче кирип турар айтырыгларны шиттирилээринге эргежок чугула материалдарны болгаш медээлерни республиканың күсекчи эрге-чагырганының органның, тус чер бот-башкарылганының органның болгаш Яамының структурлуг кезектеринден база инвестиция ажил-чорудулганының өске-даа кезиңгүнеринден доктааткан чурум езугаар айтырар болгаш алыр.

4.2. Департаментиниң ажилын экижидериниң талазы-биле Яамының удуртулганынга саналдар кирирер.

4.3. Бодунуң баш миннир айтырыгларының иштинге доктааткан чурум езугаар нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының төлевилелдериниң талазы-биле саналдар кирирер.

4.4. Чамдык айтырыгларны шиттирилээринче угланган чагааларны, саналдарны кады белеткээринче Яамының килдис-териниң специалистерин хаара тудар.

4.5. Сайыттың даалганы-биле Департаментиниң баш миннир айтырыгларынга онаажыр айтырыглар талазы-биле ведомстволар аразының болгаш өске-даа таарыштырылга болгаш чөвүлекчи органның, ооң иштинде комиссияларны, комитеттерниң, ажилын бөлүктөриниң, чөвүлөл хуралдарның болгаш өске-даа

чүүлдерин ажилыга киржири.

4.6. Инновация ажил-чорудулганының нормативтиг хоойлу-дүрүмнүг хандырылганын, аңаа идиг бээриниң механизмнерин чаартырының талазы-биле Сайытка саналдарны кирирер.

4.7. Сайыттың айтышкынарнынга, дужаалдарынга болгаш Тыва Республиканың күштүг хоойлужудулганынга дүүштүр өске-даа эргелерни боттандыраар.

Департамент доктааттыган чурум езугаар база доктааттыган хуусааларда дараазында хүлээлгелерлиг:

4.8. Тыва Республиканың Чазаның Даргазынын, Тыва Республиканың Чазаның болгаш Яамының удуртулганының даалгаларын болгаш айтышкынарнын күүседир.

4.9. Департаментиниң баш миннир айтырыгларынга хамааржыр айтырыглар талазы-биле медээлерни болгаш материалдарны Яамының удуртулганының негелдези-биле бээр.

4.10. Департаментке келген материалдарны көөр, Департаментиниң баш миннир айтырыгларының талазы-биле өске-даа яамыларны, ведомстволарны дилеглеринге харыылаар.

4.11. Россия Федерациязының хоойлуларынын, Тыва Республиканың хоойлуларынын күүселдезин хандыраар.

4.12. Тыва Республиканың Чазаның Даргазынын чарлыктарынын, айтышкынарнының болгаш даалгаларынын, Тыва Республиканың Чазаның доктаалдарынын, айтышкынарнының болгаш даалгаларынын, Тыва Республиканың Чазаның протоколдарында ушта бижилгелерниң күүселдезиниң контролюн болгаш Департаментиниң харыылап турар айтырыгларынга хамааржыр документтерни үезинде контролдан уштурун боттандыраар.

4.13. Яамының коллегиязының хөй кижикиржикилиг хуралыга чылдың ажилының түңнелдериниң талазы-биле отчетту бээр болгаш ээлчеглиг чылда сорулгаларны тодарадыр.

V. Департаментиниң ажил-чорудулганын организаастаары

5.1. Департамент бодунуң ажил-чорудулганын Яамының кол организаастыг хемчеглериниң планарынын, Яамының коллегиязының хуралдарынын планарынын, Сайыттың шиттирлериниң, дужаалдарынын болгаш айтышкынарнының үндөзинге боттандыраар.

5.2. Департаментиниң күрүнең хамааты албан-хаакчылары Россия Федерациязының хоойлужудулганын, албан-дужаал регламенттериниң негелделерин, ажил-албанның чурумунуң дүрүмнерин болгаш ажилдакчыларны чурумунуң этиктиг нормаларын сагыры, күрүнең албан-ажыл чажыдын камгалаар, мергежилин бедидер, даанган участогуна ажилдын байдалы дээш амы-хуузуна харыылаар хүлээлгели болур.

5.3. Департаментиде херек эмгелээшкенин Яамының нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларынга дүүштүр организаастаар болгаш-чорудар.

VI. Департаментиниң удуртукчузунуң эргелери болгаш хүлээлгелери

6.1. Департаментиниң ажил-чорудулганын дорт удуртулганын боттандыра болгаш Департаментке бо Дүрүм-биле көрдүнгөн сорулгаларны болгаш

Тыва Республиканың Девискээринге хамааты камгалал, онза байдалдардан, өрттүң айыыл чок чоруундан чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаар адырының ажил-чорудулганын хандыраар талазы-биле агентилелдин структуразынга өскерилгелер кирир дугайында

2005 чылдың август 12

№ 926

Кызыл хоорай

Тыва Республиканың девискээринге хамааты камгалал, онза байдалдардан, өрттүң айыыл чок чоруундан девискээрлерни болгаш чурттакчы чонну камгалаар, хамааты камгалал айтырыгларының боттарынын бүрүн эргелериниң чамдык кезин бот-боттарынга дамчыдып бээриниң дугайында Россия Федерациязының Хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш бойдустун халаанының уржуктарың чайладыр херектериниң талазы-биле яамының болгаш Тыва Республиканың Чазаның аразында Дугуржулгага, «Россия Федерациязының субъектилериниң талазы-биле Россия Федерациязының Хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш бойдустун халаанының уржуктарың чайладыр херектериниң талазы-биле сайыдының дужаалы-биле бадылаан хемчеглерге дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Девискээринге хамааты камгалал, онза байдалдардан, өрттүң айыыл чок чоруундан чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаар адырының ажил-чорудулганын хандыраар талазы-биле агентилелдин структуразынга

хүлээлгелерниң чогумчалыг күүселдези дээш хууда харысалгалыг болур.

6.2. Департаментиниң ажилдакчылары Чазак Даргазынын, Тыва Республиканың Чазанын болгаш Яамының удуртулганының даалгаларын доктааткан хуусааларында күүселдезиниң сагылганының талазы-биле контролюду боттандыраар база оперативтиг хемчеглерни алыр.

6.3. Департаментиниң баш миннир айтырыгларының талазы-биле Яамының удуртулганынын мурнуга отчетту болур.

6.4. Бодунуң харыылап турар айтырыгларының иштинге департаментиниң ажил-чорудулганынга хамааржыр документтерге виза болгаш ат салыр.

6.5. Департаментиниң ажил-чорудулганынга хамааржыр айтырыгларны чугаалажыр деп турда, Яамының коллегиязының хуралдарынга болгаш Яамының удуртулганының эрттирп турары чөвүлөл хуралдарга киржири.

6.6. Департаментиниң баш миннир айтырыгларыңче кирип турар айтырыглар талазы-биле удуртулганын даалганы-биле күрүне эрге-чагырганының органнынга, а ол ышкаш организацияларга Яамыны төлээп киржири.

6.7. Департаментиниң ажилдакчыларының аразында хүлээлгелерни онаал хүлээди, а ол ышкаш Департаментиниң ажилдакчыларының албан-дужаал регламенттерин бадылаар.

6.8. Сайытка департаментиниң тургузуун болгаш штаттыг санын өскерттириниң дугайында, албан-дужаалга томуйлаарынын, өскээр шилчидериниң, делшидериниң дугайында база ооң ажилдакчыларының албан-дужаалдан хостаарынын дугайында, шөлээлер дугайында, мергежил бедидилгезиниң дугайында саналдарны кирирер.

6.9. Доктааткан чурум езугаар шаңнап-мактаарының болгаш корум-чурум хемчезн онаарынын дугайында саналдарны кирирер.

6.10. Доктааткан чурум езугаар Департаментиниң күрүнең хамааты албан-хаакчыларын класстыг албан-дужаалче кирирер.

6.11. Доктааткан чурум езугаар департаментиниң күрүнең хамааты албан-хаакчыларын күрүне шаңналдарынга киририниң саналдарын кирирер.

6.12. Департаментиниң баш миннир айтырыгларынга департаментиниң ажилдакчыларынга ыяап-ла күүседир даалгаларны бээр болгаш ол даалгаларны күүсеткенин дугайында олардан ыяап-ла негээр.

6.13. Департаментиниң күрүнең хамааты албан-хаакчылары албан-ажыл чурумунуң база күүсекчи корум-чурумуну, ажил-агы чурумунуң дүрүмнерин сагырының талазы-биле контролюду боттандыраар.

6.14. Күштүг хоойлужудулга дүүштүр Департамент аңаа хүлээндирген сорулгаларны болгаш хүлээлгелерни күүседиринге эргежок чугула өске-даа эргелерни боттандыраар.

6.15. Департаментиниң удуртукчузу албан-дужаалының аайы-биле Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлдө яамының коллегиязының составыңче кирип турар.

6.16. Департаментиниң удуртукчузу түр үеде чок турда, ооң хүлээлгелерин ора-лакчызы күүседир.

VII. Түңнел чүүлдер

Департаментиниң чаарты тургустунушкунун болгаш дүжүрүлгезин Тыва Республиканың Чазанын шиттири-биле чорудар.

2005 чылдың февраль 2-де бадылаан №56 Тыва Республиканың Чазанын доктаалы-биле дараазында өскерилгелерни кирирер:

а) «департаментилер» деп сөстү «эргелелдер» деп сөс-биле солуур;

б) «өрт өжүрерин организаастаар, өрттүң айыыл чок чоруунуң болгаш сугларга камгалаарының департаментизиниң начальниги», «дүрген эскерер департаментиниң начальниги», «хамааты камгалалдың департаментизиниң начальниги», «материал-техниктиг хандырылганының департаментизиниң начальниги» деп албан-дужаалдар аттарында «департамент» деп сөстү «эргелелдер» деп сөс-биле солуур.

в) «өрт өжүрерин организаастаар, өрттүң айыыл чок чоруунуң, сугларга камгалаарының начальниги» деп албан-дужалды «өрт өжүрерин организаастаар болгаш өрттүң айыыл чок чоруунуң эргелелин» деп сөс-биле солуур.

г) сугларга камгалаар кезекти өрт өжүрерин организаастаар, өрттүң айыыл чок чоруунуң болгаш сугларга камгалаарының департаментизиниң составында уштур болгаш Тыва Республиканың Девискээринге хамааты камгалал, онза байдалдардан, өрттүң айыыл чок чоруундан чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаар адырының ажил-чорудулганын хандыраар талазы-биле агентилелдин структуразынга сугларга камгалаар бот-тускайлаң эргелелди тургузар.

2. Бо доктаал 2005 чылдың февраль 3-тен бээр тыывылган эрге-хоойлу харылзааларынга хамааржыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

КИЖИНИҢ ААС-КЕЖИИ — АЖЫ-ТӨЛҮ

Чон аразында «кижинин аксының кежи — ажы-төлү болур» деп чугаа бар. Эрзин кожуунда сезен арттың бедиин теверинге чаңгыс чыл безин четпес үе арктан эне Оюмаа Танзырыновна Шара-Хоо бо хуннерде уруу Валентина Санаевнаның бажыңында ам-даа хол куруг олурбайн, уйнуктарыңа чылыг тыва тоннарны даарап берип, оларны кижизидип, аргасүмезин ажы-төлүңгө берип олурар.

Оюмаа Танзырыновнаның ада-иези көшкүн амыдыралдыг малчын араттар чораан болгаш, ол анай кара чажындан-на мал аразыңга өскөн. Элээди кыс апаргыже дээр авазының шаандакы тыва аргалар-биле алгы эттээрин, ону чымчады ууштааш, тон, херектээш даараарын, хорагай-биле чараштай минчириин быжы-биле өөренип алган. Назы-хары шору апарганда, үжүк-бижикке өөренип ап, 40 чылдар эгезинде күш-ажылчы базымын кожуунун хереклекчилер ниитилелинге аштакчы болуп ажылдап эгелээн. Аныяк-чалыы назынында ынчан кожуунун оралакчы даргазы турган, Тываның баштайгы специалистериниң бирээзи, зоотехник, Долчанмаа дарга-биле кады дооскан Бады Санаа Айыыжыевич-биле өг-бүлө тудуп, амыдыралын ужуктааш, он ажы-төлү, эртембилигиг кижилер кылдыр өстүр

азыраан Маадыр ие.

Шаандагы үеде 10 ажы-төлү өстүр азырап деп чүве оюнчук бе? Эне чаңгыс чылын 8 кижини безин школаже белеткеп турганын сактып чугаалап олурду. Чүгле ол эвес, Оюмаа Танзырыновна он уруунга немей ийи ажы-төлү база азырап алгаш, оларны азырап-өстүргөн, бут кырынга тургускан езулуг-ла «Маадыр-ие» болду. Ынча ажы-төлү азыравышаан, ол райкүүскомга, сөөлүңде партия райкомунга техниктиг ажылдакчы болуп ажылдап чораан. Ол чылдарда «Маадыр ие» медальды алган ие дээш эрте пенсияже үндүрерге-даа, өөренип ажылын кагбайн 60 харлыыңа дээр ажылдаан.

Ажылдап келген чылдарында ол хөй-ниитичи идепкейи база кызымак күш-ажылы дээш партия райкомунун, райкүүскомунун хүндүлел бижиктери-биле хөй удаа шаңнаткан. Ооң хөрээн Ленинчи юбилей, «Күш-ажылдын хоочуну», «Соцарыштын тиелекчизи» медальдар база эн унелии «Маадыр ие» деп алдын медаль каастап чоруур. 70 харлаан байырлалын демдегеп турар төрөөн сумузундан улуг назылыг эне суурнун төөгүзүн канчаар эгелээнин сактып чугаалап олурар.

— Хөй ажы-төлү өстүрери берге-ле турган боор аа, кырган? — дээримге, ооң харызы мын-

дыг болду:

— Хөй ажы-төлү өг-бүлелернин ажы-төлүнү кижизидилгези эки болурун амыдыралдан көрдүм. Уруглар бот-боттарын карактажып, чагып-сургажып, азыранчы бээр боор чүве. Мен бодум хуумда байырлалдар болур деп баарга, оолдарымга хөй тараа соктадыр кижин мен. «Дооспаан шааңарда, кайнаардаа барбас силер» деп каар. Ынчангаш оларнын чурум үрээр, эш-өөрүнүн салдарыңа алзыр харыы чок турган. Оон аңгыда чурум үрээр таварылгаларда шыкпыштаар арганы ажыглаарында база багай чүүл чок деп бодаар мен. Мен ам-даа уйнуктарым олбо бичии «үүлгедиглер» кылыптарга, сывыра шааптар-дыр мен. Ында багай чүве чок. «Ол чүве багай, ону ынча болбас чүве-дир» дээрзин медресе билип алырыңа бичии уругга боданыр арганы ол бээр ужуруг. Амгы шагын адаиелери ийи-чаңгыс ажы-төлүн сула салып алган болурга кижин кайгаар-дыр.

Хөйүн көргөн кырган-авайның чугаазында, бодап олурарымга, шын чүүлдер бар-даа ышкаш. Чүге дизе, амыдырал херек кырында бадыткалын көргүскөн ышкашыл. Ооң уруг-дарыы шупту эртембилигиг: башкы, чолаачы, эмчи, инженер, экономист, юрист дээш, кымнарны чок дээр. Оларының

уруглары база шупту эртембилигиги чедип ап чоруур. Шын кижизидилгениң салгал уламчып чоруй баарының херечизи ол.

Амгы үеде Оюмаа Танзырыновнадан кижин болуп бодарап төртүтүнгөн ажы-төлүнүн саны ниитизи-биле 44 кижин четкен. Уйнуктарының уруг-дарыын көрүп чоруур аас-кежиктиг энеңин холун туткаш (узуң назы дилеп алыр тываларның чаңчылы-биле), ам-даа кадык-чагай чоруур күзеп кагдывыс.

Ниитиниң чөмөненилгези

ИГИЛ ОЙНААР ПОВАР КЫС

Эрзин кожуунун суму чагырга бажының оран-савазының адаккы кадында «Онзагай» аттыг кафеже кире бээр болзунарза, чазык шырайлыг аныяк кыс силерни изиг чеми-биле уткуп ап, шынап-ла, онзагай чөмөр-биле хүндүлээр. Кафениң менюзун көөр болза, кандыг-даа кухняның чөмөри мында барын кижин эскерер. Ол болза, ажытыңга, чаала бир ай ажып чоруур ниитиниң чөмөненилге чери-дир. Ынчалза-даа кафе бо кыска үениң дургузунда бодунун доктаамал клиентилерин тыпкан деп болур. Чүге дизе мында бичиизинден-не чөм кылырыңа кончук сонургалдыг, холу чөмзиг, өг-бүлениң дун кызы Айкыс Николаевна Мандал Бай-Дагдан барып-кээп ажылдап турар.

Айкыс Мандал бо оран-саваны конкурска тиелээш, алган кижин болду. Негелдези база шыңгыы: эртем-билиин, бодунун характеристиказын база өөренип көөр, оон аңгыда эң-не кол чүүл — чөм кылыры. Июль айда кожуунга сайгарлыкчыларның чөм кылырының талазы-биле болуп эрткен делгелге-конкурска ол ийги черин ээлээн. Бирги черин 32 янзы чөм кылган угбай алган, а Айкыс чаңгыс пицца кылган. Амгы үеде ол амданныг пиццаны чагыг езугаар бажыңарга чедирип бээр кылдыр кылырын база практикалап турар. Оран-саваны алган доораң чаңгыс неделя дургузунда септелгезин шалыпкын чоруткаш, кафени ажыдыпкан.

Чөм кылыр талазы-биле черле ынчаш кончук сонургалдыын ооңбиле чугаалашкаш билдим. Бичиизинден-не «Шын», «Эне сөзү» солуннарга «Ажыктыг сүмелер», «Холу чөмзиг авам» дээш ышкаш рубрикаларны номчааш, ону кезип алгаш, аңгы кыдыраашка чыпшырып ап, чып чораан, ол тетрадын ам-даа кадагалап чоруур. Кызылгач өөренип турган чылдарында узбек кухняны сонургааш,

мырынай узбек омак-сөөктүг чонга ажылдап кирип ап, акша төлеп тургаш самса, лагман дээр чижектиг чөмөрни кылып өөренип алган.

Айкыс Мандал 9-ку классты 1996 чылда дооскаш, Кызылдың уран чүүл училищезиниң национал хөгжүм салбырының игил класзынче өөренип киргеш, 2000 чылда дооскан. Оон төрөөн сууру Бай-Дагга келгеш, Көдээ культура бажыңыңа уран чүүл удуртукчузу кылдыр ажылдаан. Ажылдап турган үезинде Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунун юриспруденция салбырыңа бот-өөредилге-биле өөренип кирип алгаш, ону кызыл диплом-биле дооскан. Бо чылын дээди өөредилге черинче база кирип алган, шаандан-на ыдык күзели — кафе база ажыдып алган. Күзели боттанганын ол чажырбайн, өөрүшкү-биле чугаалады. Ооң ыдык күзелин өөнүң ээзи билер болганы-биле улуг дузазын көргүзүп, деткээ. Бичии оглун азырап олургаш, анаа олурбайн, «Номнар делегей» деп сеткүүдөн хөй янзы чөм рецептилери бижээр номнар чагыттырып алгаш, чөм кылып, баштай бодунун улузунга, оон кожаларыңа сонургадап турган. Чөгүм-на ынчан кожалары: «Бо амданныг аш-чөмүң чонга сатсыңза» деп, сүме каткан. Ындындан-на алызын бодап чораан болгаш Айкыс Николаевна эвээш-бичелеп аяк-саваны саттынып ап турган кижин болду. Бараан-сараанны ол Кызылдан сөөртүп, а ногаа, картофельди бодунун огородундан ап турар, а чедер-четпезин немей алып алар. Оон аңгыда Эрзин кожуунда чаа эгелеп чоруур сайгарлыкчыларга деткимче фондузун кожуун чагырга даргазыңа ажылдап турган үезинде Алдын-кыс Комбу марафон эрттирип, акша-хөрөңгү чыгаш, ажитканын чугаалады. Ук фондудан аңаа 30 муң рубльди бээрин ону харыылап турар Римма Ро-

мановна Седипова азаан. Ук акша дедир эгидилгелиг чүве-дир. Бут кырынга туруп алгаш, ону эгидер. Бодап турарымга, кончугла шын эгелээшкин. Эске кожууннар база оон үлегерден алыр болза, ында багай чүү-даа чок деп бодаар мен. Бот-боттарын кожуунун хөгжүлдези дээш деткижери чугула болур ужуруг. Айкыстың ам дээрзинде орулгазы чарыгдалын дуглаваза-даа, бурунгаар эчис сорулгазын салбаан, бүзүрелин ышкынар хире эвес — чүткүлдүүн эскердим. База бир онза чүве, ол лама-башкылар кафезинге кээрге, халас чөмгерер кижин-дир. Чагай-ла чаңчыл!

«Чүге «Онзагай» деп адаттыңаның?» деп сонургаарымга, ол чүгле тыва кухня, манчы-хуужуур, чаңылчаан борш, бигус, жаркое эвес, чүзүн-баазын чөмөр кылып турарын чугаалады. Ынчангаш келген чон черле «онзагай кафе-дир» деп сонургазын дээш ынчаар адаан. Келир үеде чондан ак чөмөр хүлээп ап эгелээр сорулгалыын база чугаалады. База-ла ырады көргөн бодал!

Айкыс Николаевна чүгле хөгжүмчү, культура ажылдакчызы

эвес, хөй-ниитичи база кижин болду. Ол 2003 чылда сумуга бодунун кандидатуразын салгаш, депутат болуп эрте берген. Сумуда-даа, кожуунда-даа эң аныяк депутат. «Олла чылын «Чаңгыс демниг Россия» партиязынче кирип алгаш, ук партияның Бай-Даг сумузунда эге салбырының секретары болуп ажылдап чоруур. Партияның шугуму-биле хөй-ниити ажылын дыка идепкейлиг чорудуп, «ЧДР» партиязын чон аразында суртаалдап чоруур. Харын-даа амы-хууда партияга

12 кижини агитация-пропаганда ажылын чорудуп тургаш кириген. Ажылдап келген чылдарында, арагага сундулуг ие херэ-женнерге профилактика ажылын чорудуп, партияның тускай хептерин кеткеш, оюн-тоглаалар, маргылдаалар организастан турган. «Шак ынчаар ажылдаарга, чон-даа чугаалажы бээр чорду» — деп Айкыс Николаевна чугаалап олурар. «ЧДР» партиязы, шынап-ла, ажылдап турар партия-дыр деп билдим, суурларда безин ажыл хайымныг.

Айкыс Николаевна Бай-Даг сумузунун соңгулда комиссиязының баштай кижигүнү, оон даргазы кылдыр база ажылдаан. Аныяк хирезинде кандыг-даа ажылдан чалданмас, харысалгалыг кыс дээрзин кижин эскерер. Эрзин сумузунга «Онзагай» аттыг кафени ажыдып алырыңа ада-иези Айкыска дыка-ла дузалашкан, ынчангаш оларга улуу-биле өөрүп четтиргенин ол илере-дип турар. Игил ойнаар повар кыстың кылганы амданныг лагман-биле хүндүлеткеш, ажыл-ижинге чедишкиннерни күзээш, чоруп-туvus.

Каң-оол САТ.
В. Балчий-оолдуң тырттырган чуруктары.

СУМУНУҢ ТӨӨГҮЗҮНДЕН

❖ Эрзин суурнун таваа 1937 чылда салдырган. Оон эгелээш-ле чуртталга бажыңары болгаш чугула социал объектилер тутунуп эгелээн.

❖ 1937-38 чылдарда 8 барак бажыңнар туттунган. Аңаа ниитизи-биле 500 ажыг ажыл-чыннар чурттап турган.

❖ 1939-40 чылдарда суурнун амгы Найырал кудумчузунга баштайгы школаны туткан (амгы №3 уруглар сады).

❖ 1940 чылдарда хавак кырыңга 2-3 хире крыша чок бажыңнар турган. Аңаа немей чуртталга бажыңарының, школаның болгаш албан черлериниң ыяжын Эрзин, Нарын хөмөрнүн уннарндан сумуларның (Эрзин, Нарын, Качык, Тей, Бай-Хөл, Бай-Даг, Хаан-Көгей) араттары аъттарлыг төрөпчилеп сөөртүп тургаш тудуп кылган. Ынчан баштайгы эмнелге бажыңы Титов кудумчузунга ажыттыңан. Ол-ла чылдарда база-ла Титов кудумчузунга эң улуг чараш сес өрээл бажың (амгы үеде №17 бажың) туттунган. Аңаа кожуунун баштайгы райком (АРН кожкому) тургустунган.

❖ Найырал кудумчузунга (амгы үеде №34 бажың) райкүүском ажылын эгелээн. 1943 чылда ол-ла кудумчуга (амгы үеде №43 бажың) баштайгы садыг ажыттыңан.

❖ 1933-34 чылдарда суурга суг бугазын хөй чоннун күжү-биле казып үндүргөн.

❖ 1937 чылда баштайгы школага 6 сумудан 40 хире өөреникчи өөренип кирген.

❖ 1943-44 чылдарда иштики херектер килдизи ажылын эгелээн. Ооң баштайгы даргазын Отсун Кыргыс Арбаачыевич томуйлаткан. Баштайгы прокуратура база 1943 чылда ажыттыңан. Баштайгы прокурор болуп Кыргыс Ярин, оон соонда 1944-46 чылдарда Комбу Степан ажылдаан.

❖ 1974 чылда кожуунга өрт кезээ Тыва АССР-ниң өрт кезээниң даргазы Н.К.Воронцовтун айтышкыны-биле ажыттыңан. Ооң баштайгы даргазынга Свердловск хоорайның ПТУ доозукчузу Василий Максимович Эренчин ажылдаан.

❖ 1976 чылда Эрзин көдээ Советиниң даргазы Т.Н.Саая хөй ажылдарны кылып чоруткан. Ол чаа кудумчуларны немей адаарын организастан болгаш кудумчуларның аттарын бижидип, бажыңнарны дугаарлаткан. Эрзин суур ынчан чагайжы-дылга ажылын эки чорудуп, хөй теректерни кудумчуларга олурткан. Өг-бүлө бүрүзү-биле сырый харылзаалыг ажылдап, корумчурум үрээр-биле шыңгыы ажылды чоруда берген.

«Чурттакчы чоннуң санитар-эпидемиология талазы-биле чаагай чоруунуң дугайында» Федералдыг хоойлунуң 39 чүүлүнүң 3 пунктузунда санитар дүрүмүн сагыыры хамаатыларга, хуу сайгарлыкчыларга, юридиктиг кижилерге албан деп бижээн. Ол негелдени болгаш бойдус камгалаар өске-даа хоойлуларны Тывада сагып,

күүседип турары чогуур деңгелде эвес. Бистиң республикага келген аалчыларның Тываның бойдузунуң чаражын, ооң хөлдериниң, хемнериниң арын, байлаан магадап чугаалажырын чоргаарал-биле дыңнаар бис. Херек кырында алырга, республиканың бойдузу шупту эки бе, чараш бе?

Прокурор хыналдалары

КЕЛИР ҮЕ ДУГАЙЫНДА БОДАВАС-ТЫР БИС

Шаанда Тываның үндезин чурттакчызы ыяшты кезип алырда, баштай кылыр дээн херээнин чылдагаанын чугаалааш, ол кезип алыр ыяжының орнунга чаа ыяш өзүп үнзүн дээш тус черниң ээинден диленир, тейлеп, чүдүүр чораан. Ам болза байдал багай талазынче өскерилген-дир. Арга-арыгже кирген туристер, дыштанып-даа чораан кижилер ыяштарны кайы хамаанчок кезип, үрегдеп турар болу берген. Бойдуска мындыг хайыра чок чоруктуң чижээн хөйүбиле чугаалап болур. Хемнерни, кара сугларны ап көрээли, оларның хирин, богун көргөш, кижилер муңгарай бээр. Бии-Хемниң суу шуут саргара берген агып чыдар. Улуг-Хемниң солагай талазының эрин дургаар бузулган шилдер, целлофан хаптар, пластиктиг шилдер, янзы-бүрү боктар хөйүбиле чыткылаар. Хем эриниң даштары безин машиналарны сугга чуурга төгүлгөн үстерден кылаңайнып чыдар болу берген. Кызылдың чурттакчылары богун хем эринче, кудумчуларже, Донмас-Суг суунче төп, чурум үрел турар.

Кызылчыларның болгаш Тываның аалчыларының ынак дыштаныр чери Хадын хөлдүн эриктинде, суунда сөөлгү үеде бок канчаар-даа аажок көвүдээн. Бойдустун чайгаар бүткен дыштанырынга таарымчалыг черин чүге камнавай турар бис, келир үе дугайын, уругларымыска чүңү арттырып каарын чүге бодавайн турар бис? Сарыг шажын хүрээниң ламалары, Кызыл хоорайның дээди өөредилге черлериниң студентилери хөлдүн эриниң биче-даа болза девискээриниң богун аштап-арыгалаан, буянныг ол кижилерге өөрүп четтиргенивисти илередир ужурлуг бис.

Кадык камгалал ажилдак-

чылары арыг-шеверни сагыыр, корум-чурумну тургузар ужурлуг кижилер болур. Хир-чамдан, боктан янзы-бүрү халдавырлыг аарыглар тыптырын кымдан артык билдирлер. Олар чүгле боттары санитар нормаларны болгаш дүрүмнерни сагыыр хүлээлгелиг эвес, а бүгү хамаатылар арыг-шеверни сагыырын олар хайгаарап көөр, өскелерге үлегер-чижээн көргүзөр ужурлуг. Эмнелге-профилактика албан черлери боктарны, ооң артынчыларын канчаар чок кылып, хора чок болдурар хемчеглерни ап турарын Тываның прокуратура ажилдакчылары хынап көргөн. Түннелдер өөрүңчүг эвес болган.

Кадык камгалал албан черлериниң богунуң артынчыларын санитарлыг нормалар болгаш дүрүмнер езугаар беш класска чарар. «А» — айыылдыг эвес артынчылар. «Б» — айыылдыг артынчылар. «В» — онза айыылдыг. «Г» — состав талазы-биле үлетпүрге чоокшулаар. «Д» — радиоактивтиг артынчылар. «Б», «В» классы боктарын хора чок болдурары-биле тускай кылган тургузулгаларга чок кылыр ужурлуг. Тывада ындыг тургузулгачок болганы-биле оларны республиканың №1 эмнелгезинде печкада өрттедип турар, ол негелдеге дүшпөй турар.

Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар болгаш кижиниң чаагай чоруун хайгаараар талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республикада девискээр эргелели хоойлужулгангы негелделеринге дүштур боктарны хора чок кылдыр узуткаарының эргежок чугулазының дугайында чагааны республиканың кадык камгалал сайыдынче чаңгыс удаа эвес чоруткан. Ыналза-даа амгы үеде чедир эмнелге албан черлериниң богун төпчүткен система-биле

хора чок кылдыр узуткаарының айтырыы шиитпирлеттинмээн.

Эрткен чылдың ноябрьда чоруткан прокурор хыналдазы эмнелге албан черлери богун чөпшээрел чок бок төгер черже сөөртүп турарын илереткен. Боктун учеду, оларны класстаанының дугайында медээлер чок болган. Хынап контролдаар органнар хоойлу езугаар берген бүрүн эргелерин долу хемчээлдий-биле ажыглавын турар.

Боктарны хора чок кылдыр узуткаарының талазы-биле Тываның кожуннарның тус чер бот-башкарылга органнарының тургускан муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгелери боттарының хүлээлгезин күүсетпейн турарлар. Кадык бок төгер черлерни бойдус камгалаар хоойлужулгангы, санитар нормаларының болгаш дүрүмнериниң негелделеринге дүштур кылбаан. Амгы күштүг хоойлужулгангы каржызы-биле үрел, бок төгерин чөпшээрэвезен черлерге бокту төп турар. Ооң-биле чергелештир чамдык кожуннарның тус чер бот-башкарылга органнары долгандыр турар брйдуз хүрээлелин камгалаар хемчеглерни илдепкейжиткен. Чижээлээрге, Таңды кожунда чөпшээрел чок бок төгер черлерни чок кылыр хемчеглерни алган. Кызыл хоорайда ындыг бок төгер тос черни чок кылган.

Прокурор хыналдаларының үезинде айыылдыг боктар-биле ажил-чорудулганы лицензиялар дугайында хоойлужулгангы сагыырынче онза кичээнгеи салган. Ажил үезинде айыылдыг боктарны үндүрүп турар бүдүмелдерни кылып турар ажил-агый субъектилериниң хөй нуруузу ол боктарга дээр эргениң лицензиязы чок болуп турары илерээн. Ол

боктар долгандыр турар бойдуска болгаш кижиниң кадыына айыылдыг болуп турар.

Тываның прокуратура ажилдакчыларының хыналдаларының түңнелинде федералдыг хоойлужулгангы хажыдышкыннарында четпестерни эдер дугайында 64 айтышкыны, 10 сагындырыгы берген. Беш херекти административтиг корум-чурум үрээниге хамаарыштырган. Үш билдиришкынни судче киирген болгаш хыналдалар үезинде өске-даа четпестер илерээн.

Республиканың прокуратуразының хыналдаларының түңнелдери-биле боктарны хора чок кылдыр узуткаарының адырында хоойлунуң байдалының дугайында информацияны ТР-ниң Чазааның Даргазынче, ТР-ниң Росхергелекчилер хайгаарал эргелелинче чоруткан. Хажыдышкыннары Федералдыг хоойлужулгалга дүштур эдер дугайында айтышкынны республиканың кадык камгалал сайыдынга берген. Долгандыр турар хүрээлели камгалаарының айтырыгларын чаңгыс прокурор хыналдаларының хемчеглери-биле шиитпирлеп шыдавас. «Экос» деп сөс «бажың» дээни ол. Экология дээрге, бистиң чурттап орап бажыңывыс дугайында эртем-дир. Бистиң «бажыңывысты» арыг-шевер тургузары, ында чурттап турар кижилер кадык болзун дээш сагыш салыры — кижилер бүрүнүң ыдыктыг хүлээлгези болур, ол боду бойдустун кезии-дир, ооң угаан-бодалдыг төлү-дүр.

Ольга МОНГУШ,
Тыва Республиканың прокуратуразының Федералдыг хоойлужулгангы сагылгазын хайгаараар талазы-биле килдистиң улуг прокурору.

Прокуратурадан медээлер

НЕМЕЙ ИЙИ БАРЫМДАА

ТОДАРАТТЫНГАН

2007 чылдың август 28-те Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаты, ТывКУ-нун ректору Н.Г.Дубровскийге хамаарыштыр РФ-тиң КК-зиниң 290 чүүлүнүң 2 кезээнде көрдүнгени езугаар (албан-дужаал ээлеп турар кижиниң хоойлуга удур хөделииш-киннери-биле хээли алыры) кем-херек үүлгединиң демдектери бар болганы-биле кеземче херээн оттурганын мооң мурнунда массалыг информация чепсектеринге чырыткан болгай.

Ол-ла хүн Н.Г.Дубровскийни тудуп хоругдаан болгаш ону бо хүннерге чедир судтун шиитпир езугаар Кызыл хоорайның истелге изоляторунда тудуп турар. Аңаа хамаарыштыр кеземче херээн Россия Федерациязының прокуратуразының чанында Тыва Республика талазы-биле Истелге комитетиниң истелге эргелели чорудуп турар.

Кеземче херээн истеп турар үеде Н.Г.Дубровскийниң хээли-шаңнал кылдыр акша-хөрөңгини алганының ам база ийи барымдаазы тодараттынган. Оларга база-ла үстүнде оттуртунган херекте ышкаш кеземче херектерин оттургаш, чаңгыс херек кылдыр кошкан.

ОВААРЫМЧА ЧОГУ ДЭЭШ...

2007 чылдың сентябрь 1-де «Өкпе аарыныг удур диспансер» кадык камгалалының талазы-биле республиканың күрүне албан чериниң (КРКА) девискээринде канализация люгундан (онгарындан) тывылган диспансерниң бичии уруглар салбырынга эмнедип чыткан 2004 чылдың октябрь 6-да төрүттүнген Балчыырак Олчаның өлүг мага-бодунга хамаарыштыр Россия Федерациязының прокуратуразының чанында Тыва Республика талазы-биле Истелге комитетиниң истелге эргелелиниң кожуннар аразының төп истелге килдизиниң истекчизи А.В.Сынаа РФ-тиң КК-зиниң 109 чүүлүнүң 2 кезээнде көрдүнгени езугаар (бодунуң мергежил хүлээлгелерин чогуур деңгелде эвес күүсеткенинден оваарымча чогу-биле өлүмге чедирери) кем-херек үүлгединиң демдектери бар болганы-биле кеземче херээн оттурган.

Амгы үеде кеземче херээн кожуннар аразының төп истелге килдизи истеп турар.

Россия Федерациязының прокуратуразының чанында Тыва Республика талазы-биле Истелге комитетиниң истелге эргелелиниң парлалга албаны.

Өрттөн артпас...

ДУРҮМНЕРНИ ШЫҢҒЫ САГЫЫР

Кызыл хоорайның Сергей Лазо кудумчузунда хуу бажыңның чанында «Люсида» аттыг автомашиналар септээр хуу станцияның ыяштан туткан гаражы октябрь 8-тиң дүнезинде өрттенген.

Гаражтың иштиги ханалары, аңаа турган 3 автомашина долузу-биле хып калган. Бо өрттүн болган чылдагаанын, бурулулг кижини, өрттүн чедирген когаралын тодардып турар.

Бир эвес өрттүн айыыл чок чоруунуң дүрүмнерин сагаан болза, мындыг когарал турбас.

Снежана ШОЙЗАТ,
ТР-ниң ХК болгаш ОБ талазы-биле агентилелдиниң информация бөлүүнүн удуртукчузу.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Тыва Республиканың Иштиги херектер яамызының дежурный кезээниң медээзин езугаар алырга, 2007 чылдың октябрь 1-ден 7-ге чедир республиканың девискээринге 78 кем-херек үүлгедиишкини бүрүткеттинген, ооң 49-зун ийи-биле илередип тыпкан. Эрткен неделя дургузунда 6 өлүрүшкүн, кижиниң кадыына өжегээр 8 аар кемдээшкин чедирген, ооң иштинден 1 кижилер амы-тынындан чарылган, 4 күштээшкин, 6 үлтээшкин, 27 оорлаашкын болган. Ол ышкаш милицияның болгаш наркоконтрольдун ажилдакчылары наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлу езугаар эвес шыгжап база ап чораан 17 факт-барымдааны илереткен. Оон аңгыда республикага 8 орук-транспорт озал-ондаа бүрүткеттинген, ооң түңнелинде 1 кижилер амы-тынындан чарылган, 15 кижилер янзы-бүрү кемдээшкиннерни алган.

Өлүрүшкүн

Бии-Хем кожун. Кожунуң КАИ ажилдакчылары октябрь 1-де 22 шак ажып турда, Туран хоорайның Майская кудумчузунга ГАЗ-3307 автомашинаны доктаадыпкаш, хынап көөрге, ооң будказының иштинден Туран хоорай чурттуг 33 харлыг херээжен кижиниң өлүг мөчүзү тывылган. Машинага үш хамааты чораан, оларны дораан тудуп алган. Аңаа дүрген истелге чорудар бөлүк чедип келгеш, кем-херек үүлгедиишкини канчаар болганын баш бурунгаар тодараткан. Амы-тынындан чарылган херээжен туттурган ол үш кижиниң бирээзиниң кады чурттап турган кижизи болган. Сентябрь 30-ниң кезээинде херээжен кижилер чанып келгеш, кады чурттап турганы кижилер аразында бактажып эгелээн, түңнелинде каразыттырып турар кижилер аар кемдээшкини аңаа таварыштырганындан ол амы-тынындан чарылган. Кем-херекти үүлгеткен кижилер дуза чедирери-биле ийи эжин ап алгаш, сүмелешкеш, октябрь 1-де кезээ караңгылай бээр, мөчүнү хөөрге хөөп кааптарын шиитпирлээн. Оларның планынга серемчилелди КАИ ажилдакчылары шаптыктаан. Бо факт-барымдаа езугаар Россияның Кеземче кодекзиниң 105 чүүлүнүң 1-кеээ-биле кеземче херээн оттурган. Херектиң истелгезин Бии-Хем кожунуң прокуратуразы, иштиги херектер килдизи чорудуп турар.

Оорлаашкын

Кызыл. Октябрь 7-де дүне бир шак чартыкта хамааты В. Красноармейская-Интернациональная кудумчузунун белдиринге тангыттынмас кижилер ооң «Самсунг» DVD-плеерин, дериг-херекселдерин былаап алгаш чоруй барганын милицияга дыңнадып келген. Медээни ажилдап турган шагдааларга рация дамчыштыр дораан дыңнаткан, дүрген истелге хемчеглерин алгаштың оорлаашкынга каразыттырган үш назы четпээн оолду, бир хамаатыны туткан. Оорлаашкын дээш Россияның Кеземче кодекзиниң 161 чүүлүнүң 2-кеээ-биле кеземче херээн оттурган.

Наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлу езугаар эвес шыгжап болгаш ап чорааны

Кызыл кожун. Октябрь 4-те Организастыг кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел талазы-биле эргелелдин ажилдакчылары Каа-Хем суурнуң ажыл чок чурттакчызын 978,3 грамм деңзилиг марихуаны сайгарып турда, туткан. Аңаа хамаарыштыр Россияның Кеземче кодекзиниң 228 чүүлүнүң 3-кеээ-биле кеземче херээн оттурган.

Октябрь 5-те орук-таңныл албанының ажилдакчылары Каа-Хем суурнуң Шахтерская кудумчузунга «Москвич-412» автомашинаны доктаадыпкан. Автомашинаны хынап турда,

пассажирының бирээзи сезинчиг чүүлү черже октаарын кызыдып турарын шагдаалар эскерип каан. Наркотиктиг бүдүмел ышкаш чүүлү оон хавырап алган. Экспертиза хыналдазының түңнелин езугаар алырга, ол 14,392 грамм деңзилиг гашиш болган. Россияның Кеземче кодекзиниң 228 чүүлүнүң 1-кеээ-биле кеземче херээн оттурган.

Орук-транспорт озал-ондаа

Тожу кожун. Октябрь 4-те Адыр-Кежиг — Тоора-Хем аразының автооруунга УАЗ-31514 автомашинаның чолаачызы машиназын башкарып шыдаваанындан аңдарылган. Озал-ондактын түңнелинде Кызыл хоорайның 43 харлыг херээжен чурттакчызы пассажир олда черге кемдээшкинден амы-тынындан чарылган. Кожун эмнелгезинге чолаачыны, үш пассажирни чедирген. Россияның Кеземче кодекзиниң 264 чүүлүнүң 2-кеээ-биле кеземче херээн оттурган.

Мурнунда үүлгеткен

кем-херекти ажиткан

Чаа-Хөл кожун. Истеп тывары элээн бергедеп келген турган мурнунда үүлгеткен кем-херекти Чаа-Хөлдүн кеземче херээ истээр ажилдакчылары ажиткан. Сентябрь 12-де Бидилиг деп черге үш аныяк кижилер Чаа-Хөл суурнуң 25 харлыг чурттакчызын бижектеп тургаш, өлүргөш, ооң мөчүзүн эскертинмес черге хөөп каапкан. Элээн каш хонуктар эрткен соонда, сентябрь 26-да, чарылбас үш эжишки өлүг мөчүнү чер иштинден казып алгаш, аңаа дашты баглааш, Улуг-Хемче кирип октапкан. Дерзии үүлгедикчилер чүгле кижиниң үнелеп четпес амы-тынынга четкен эвес, бистин бурунгуларыныстың бойдушту, ооң суун хумагалар, аңаа чалбарып, чүдүп чораан чаагай чаччылың каржызы-биле хажыткан.

Тыва Республиканың ИХЯ-ның парлалга албаны.

Россияның Почтазында

ЧАГААЛАЖЫҢАР

Үе-шаг чеже-даа электроннуг харылзааже кирген болза, чоннун чагаа-биле харылзажырының саны кызырылбайн турары почтаның сайгарып турар медээлеринден көскү. Чоок кижилеринден өөрүнчүг медээлиг чагаа алырга сеткилге кайы хире эки ийик, магалыг-ла, будун черге дегбес. Кижилерни харылзаштырып турар чагай мергежилдин кижилери — почта ажылдакчылары октябрь 9-та Бүгү-делегейниң Почта хүнүн демдегледип эрттирген.

Бо байырлалды 1874 чылдан бээр байырлап турар. Бөгүн Россияның почта четкилеринде 85 филиал, 40 муң почта салбырлары бактаап турар, ында барык 400 муң хире ажылдакчы хаара туттунган. Чылда олар 1,3 млрд чагааларны, парлалгага үнген 3 млрд. сет-күүлдерни, 24 млн. посылкаларны, 130 млн. акша чорудулгаларын кылып турар.

А бистиң республиканың филиалында 120 почта четкилери бар, ол дээрге, 3 почтаманар болгаш 117 салбырлар-дыр, оларның 103-ү көдээ чурттакчылыг черлерде. Эрткен 9 айларда почта ажылдакчылары 1,3 млн. ажыг чагааларны, барык 600 хире чагылыг корреспонденцияларны, 74 муң посылкаларны база 400 муң хире акша чорудулгаларын чонга кылган.

Кижилерниң бот-боттарының аразында харылзаазын улам быжыктырары-биле почта ажылдакчылары октябрь 9-15 хүннеринде «Чагаалажылга неделязы» деп акцияны чарлаан. Бо хонуктарда бижээн чагааларга «Неделя письма» деп тускай таңманы салыр. Оон аңгыда, бөгүн, октябрь 11-де, «Ажык эжиктер» хүнүн чарлаан, ынчангаш бөгүн почта черлеринче, салбырларыңче экскурсияларны организаастаар.

Чоок кижилеринерже чылыг сөстөрлиг чагаалардан бистиң почта черлеринден чорудуп турарыңарны күзедим.

Наталья ТОРБОСТАЕВА, «Россияның Почтазы» эргелелдин ТР-де филиалының хэй-ниити-биле харылзаа тудар талазы-биле специализи.

КОМИССИЯ ХЫНАЛДАНЫ ЭГЕЛЭЭН

Россияның Онза байдалдар яамызының Сибирь регионалдыг төвүнүн (Красноярск хоорай) комиссиязы бистиң республикада октябрь 8-те чедип келген.

Ооң келген сорулгазы болза, Россияның ОБЯ-ның Тыва Республикада хамааты камгалал, онза байдалдарны сагындырарының болгаш байдус халавының уржуктарын чайладырының, өрттүн айыыл чок чоруун болгаш кижилерниң суг объектилеринге айыыл

чок чоруун хандырарының айтырыгыларының талазы-биле Кол эргелелиниң ажыл-чорудулгазын хынаары болур. Комиссияның кежигүннери Тыва харылзаа-информ, Кызыл ЧЭТ, водоканал, газ ышкаш экономиканың объектилеринге, Кызыл хоорай чагыр-

газынга баар. Ол ышкаш Таңды кожуунга чедерин планнап турар.

Тыва Республиканың Чазаанга октябрь 9-та чөвүлел хурал болган, аңаа ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы, Онза байдалдар талазы-биле комиссияның даргазы В.С.Неделинге комиссия кежигүннерин таныштырган. Комиссия октябрь 13-ке чедир ажылдааш, хыналданың түңнелдерин үндүрер. Бистиң корр.

Мөңгүн-Тайга кожуунун Девискээр соңгулда комиссиязының ШИИТПИРИ

2007 чылдың сентябрь 10 №36 Мугур-Аксы суур

Россия Федерациязының «Россия Федерациязында хамаатыларның референдумга киржир эргези болгаш соңгулда эргелериниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Хоойлунун 71-ги чүүлүнге үндөзүлүш, Мөңгүн-Тайганың девискээр соңгулда комиссиязының шиитпирлээни болза:

1. Чаңгыс мандаттыг Саадак №5 соңгулда округунун талазы-биле Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожуунун Төлээлекчилер хуралының депутатының катап соңгулдаларын 2007 чылдың

декабрь 2-де эрттирер.

2. Бо шиитпирни массалыг информация чепсектеринге парлаар болгаш ону чонга чарлап таныштырар.

Мөңгүн-Тайга кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының даргазы О.В.НАТПИТ-ООЛ.

Мөңгүн-Тайга кожуунун Девискээр соңгулда комиссиязының секретары А.Х.ШОЙДАН.

ХОСТУГ ОЛУТКА КОНКУРС

Тыва Республиканың прокуратуразының күрүнениң хамааты ажыл-албанының албан-дужаалы Тожу кожуунун прокуратуразының 1-ги разрядтың улуг специализи хостуг олутче конкурса киржири-биле документилерни хүлээп эгелээрин

Тыва Республиканың Прокуратуразы чарлап тур

1-ги разрядтың улуг специализи албан-дужаалының мергежил негелделери: дээди азы ортумак тускай эртемнии (юридиктиг, күрүне башкарылгасы), мергежилдинге ажылдаанының стажы үш чылдан эвээш эвес болур.

Конкурса кириер документилер:

1. Билдиришкин
2. Бодунуң холунуң үжүү-биле бижээни болгаш ат салганы анкета
3. Паспорт хоолгасы
4. Эртемниң дугайында документилер хоолгасы

5. Ажылдаан стажы база мергежили
6. Ажылдап турган черинден характеристика

7. Кадыкшыл байдалының дугайында бадылаттыңан майык езугаар справка

8. Бүлүргей ак саазында кара-ак кылдыр тырттырган, булуң чок 3x4 база 4x6-ның ийи-ийи чуруктары.

Конкурса киржири-биле документилерни хүлээп алырын 2007 чылдың октябрь 15-те 10 шак 30 минута турда эгелээш, 2007 чылдың ноябрь 13-те 15 шак 30 минута турда төндүрер.

Баар чери: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, б.30, каб. №203.

ШЫН

e-mail:shyn@tyva.ru

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-17-09, үлетпүр килдистери — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8350. Чагыг 125.

ЮБИЛЕЙИҢЕР-БИЛЕ!

Бистиң ававыс Елизавета Маадыевна БАРЫСКА октябрь 11-де 55 харлап турар. Ававыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирбишаан, дараазында одурулгарны бараалгаттывыс:

Хүннээрке дөгенген дег
Сени үгледип оруптар бис.
Хүлүмчүрээрн шырайыңдан
Сеткил-чүрек чырып келир.

Кылган ижиң, баскан ижиң
Кыстарыңга, биске, ыдык.
Ажы-төлуң аразыңга
Ам-даа 100 чыл чуртта, авай.

Өөнүң ээзи, уруглары,
күдээзи, уйнуктары.

Тыва парлалганың хоочуннарының бирээзи — бистиң коллегавыс, «Шын» солунун корректору Елизавета Маадыевна Барысканың бөгүн кайгамчык байырлалы — юбилейи!

Елизавета Маадыевна «Шын» солунга 28 чыл бурунгаар ажылдап кирген, корректорлаан үези 24 чылдар-биле санаттынып турар. Корректорнун ажылының мерген уран аргазын, чажыттарын ханы билер, арга-дуржулгазы байлак эживистиң чоннун солуну «Шынны» чырыкче үндүрер ажыл-херекке кирип турар үлүг-хуузу улуг. Аныяк коллегаларыңга бодунун мергежилдин ол күзелдин-биле дамчыдып чоруур дагдыныкчы. Ол ийи кызының, үш чаптанчыг уйнуктарының эргим авазы, кырган-авазы.

Бистер Елизавета Маадыевнаның хүлээнген ажыл-херээнге бердингенин, харысалгалыын, амыдыралга туруштуун, эш-өөрүрүн, төлөпиг бүдүжүн үнелээр болгаш хүндүлээр бис.

Хүндүлүг Елизавета Маадыевна, юбилейиңер-биле байыр чедирип тура, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, кежик-чолду күзеп тур бис!

«Шын» солунун коллективинден.

Бистиң хүндүлүг ынак ававыс, кырган-ававыс Чечек Сандан-ооловна ОНДАР октябрь 10-да 55 харлаар. Ававыска юбилейин таварыштыр каң дег кадыкшылды, өөрүшкү-маннайын, буян-кежикти, узун назын назылаарын база бистиң ававыска хөй чылдарда чурттаарын, чагыг-сөзүн берип чоруурун күзедивис.

Өөнүң ээзи, уруглары.

ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИНГЕ ХУРАЛ

Октябрь 10-да Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң коллегия хуралы болуп эрткен.

Эвилелдин даргазы Чылгычы Ондар болгаш ТР-ниң культура болгаш информация политиказының сайыдының оралакчызы Надежда Герман олар чогаалчылар хуралына киришкен. Хуралга Тываның Чогаалчылар эвилелиниң тургустунганындан бээр 65 чылынга тураскааткан хемчеглерниң планын бадылаан. Октябрь болгаш ноябрь айны 25-ке чедир элээн хемчеглер Кызыл хоорайның библиотекаларына, национал музейге, университетке болгаш ГШИ-ге болуп эртери ында көрдүнүп турар. Ноябрь 25-те чогаалчыларның, уран номчулга тилекчилеринин киржилгези-биле улуг концерт-биле байырлал доостур.

Бистиң корр.

Интернет четкизинде коштунуп алган Тыва Республиканың өөредилге албан черлериниң директорларының база информатика башкыларының КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Интернет четкизинче шуут кирдинмес азы чүгле кезик-чамдыктап кирип турары-биле республиканың өөредилге албан черлери Россияның Харылзаа хайгааралының Тыва Республика талазы-биле эргелелинге ол дугайын амгы үеде дыңнадып эгелээш.

Бо айтырыгга хамаарыштыр тайылбырлаарыыс болза, удур-дедир харылзажырының регламентилери езугаар Интернет четкизинче үнер айтырылгалар талазы-биле «изиг шугумунуң» телефонунче: 8-800-333-02-50 база техниктиг деткимче албаны «Глобал-Телепорт» ХАН-ның телефонунче долгаар: 8-495-797-27-45, ол ышкаш информация технологияларын ажылгаарының болгаш Интернетче үнериниң саавырларын билип алыр база ол талазы-биле сүме херек апарза, дараазында информациялыг курлавырлардан (сайтылардан) медээни алырын дилеп тур бис:

www.ed.gov.ru — Өөредилге талазы-биле федералдыг агентилел;

www.ntf.ru — Кадрлар белеткээр национал фонд.

Россияның Харылзаа хайгааралының

Тыва Республика талазы-биле эргелели.

Мөңгүн-Тайга кожуунун Мугур-Аксы суурнун № 2 ортумак школазының 2007 чылдың июнь 23-те Долаана Юрьевна ЧАМБАЛДЫҢ адынга тывысканы 17 АА №0005635 дугаарлыг аттестатты күш чок деп санаар.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим, ынак уруувус Суг-Аксы школаны мөңгүн медаль-биле дооскан, Сибирьниң (Томск) күрүнениң эмчи университетиниң 1-ги курсчузу чораан Чинчи Салчак-ооловна ООРЖАКТЫ сөөлгү орукче үдежип, берге үеде кажыдылгысты үлежип, материалдыг болгаш моральдыг дузаны көргүскен хөй санныг дөргүл-төрелдеривиске, дунмаларывиска, угбаларывиска, честелеривиске, күдээлеривиске, кенээттеривиске, чааваларывиска, акыларывиска, бодувустун болгаш уруувустун чаңгысклассчыларынга, эш-өөрүвүске, кудаларывиска, школа, кожуунун өөредилге килдингине, эмнелге, мал эмнелгезиниң коллективтеринге, такси чолаачыларынга, кожаларывиска база бүгү келген чонувуска четтиргенивисти илереттивис.

Ачазы, авазы, акызы, дунмазы.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Аялтыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харьылаар.